

„csalásra” (vagyis arra, hogy minden műfordítás átirat és értelmezés) úton-útfélen felhívja az olvasó figyelmét, az átiratgyűjtemény pedig jellegénél fogva minél inkább igyekszik elrejtetni azt: ehhez csak elég felidézni azt a statisztikai különbséget, hogy az ALEXANDRIA ÖRÖK lapjain, jóllehet a borítón Kavafisz neve szerepel és Déri Balázsé nem, a borítón belül a szerkesztő-műfordító neve összesen mintegy nyolcvan alkalommal fordul elő a különböző paratextusokban – ezzel szemben a HAZATÉRÉS HELLÁSZBÓL oldalain, bár a borítóján Kovács András Ferenc neve szerepel, és Kavafiszé csak az alcímben, KAF neve mindössze öt alkalommal jelenik meg.

10. Bónus Tibor: „ÉN EJTEM A SZÓT, DE VALAKI MÁS BESZÉL” (?) – IMITATÍV FORMÁCIÓK ORBÁN OTTÓ KÖLTÉSÉTEBEN. In: uő: DISKURZUSOK ÖSSZJÁTÉKA. Balassi, 2001. 106. A Riffaterre-idézet helye: Michael Riffaterre: AZ INTERTEXTUS NYOMA. In: *Helikon*, 1996/1–2. 73.

11. Szilágyi János György: LEGBÖLCSEBB AZ IDŐ. In: uő: SZIRÉNZENE – ÖKORTUDOMÁNYI TANULMÁNYOK. Osiris, 2005. 175.

Megjegyzés: A szövegváltozatoknak az eredeti újjörög szövegekkel való viszonyával kapcsolatos dilemmák megoldásában segítségemre volt Mohay András, az ALEXANDRIA ÖRÖK című kötet nyelvi lektora – segítségét ez úton szeretném megköszönni.

Dunajcsik Mátyás

AZ ÖKOKRITIKAI HÁLÓ ESÉLYE

*Horgas Judit: Hálóval a szélet. Ökokritikai tanulmány a reneszánszról
Liget Műhely Alapítvány, 2005. 225 oldal,
2500 Ft*

Meghonosítani annyi, mint kockázatot vállalni. Horgas Judit könyve ökológia és irodalomkutatás összekapcsolását tűzte ki céljává, módszertani szempontból tehát egy nálunk még kevésbé ismert irodalomkutatási irányzat, az *ökokritika* előhírnöke. Ha stilszerű akarnék lenni, az ökokritika természeti képzetvilágához igazodva nevezhetném akár az első fecskének is, mely hozzánk érkezett, de egyrészt nem vagyok biztos benne, hogy csakugyan ez a legelső és eddig egyetlen, másrészt nem szeretném, ha beteljesednék rajta a közmondás, azaz nem csinálna nyarat. Inkább annak örülnék, ha követőkre találna, azaz a szeszélyes éghajlatú ma-

gyar anglisztikában nyarat csinálna, mégpedig ökológiai szempontból is eszményi, minden élőlénynek elviselhető hőségű, napsütéses, záporos, termékeny és örömteli nyarat. Ezzel már előre is bocsátottam véleményemet: mindama kritikai észrevételek ellenére, amelyeket recenzensi tisztemhez híven kénytelen vagyok kifejtetni, a könyvet végeredményben jó munkának tartom, mindenekelőtt azért, mert jelentős mértékben megvalósította célkitűzését. „*Ökológia és irodalom: ez a két, látszólag különböző terület az ökokritikai gondolkodás alapja, és az alig egy-két évtizedes diszciplína legfőbb feladata éppen annak bizonyítása, hogy a kettő mégis összeegyeztethető, sőt: egymás nélkül valójában elképzelhetetlen. A könyv célja ennek az állításnak az alátámasztása az eddigi szakirodalomban ritkán alkalmazott reneszánsz kori szövegek elemzésével.*”

(11.) Szerintem az összeegyeztetési kísérlet túlnyomórészt sikerült, egészében a végeredmény meggyőző, még ha részleteiben bőven találunk is kifogásolnivalót. Mi több, a PhD-disszertációból lett könyv nemcsak rendkívül intelligens munka, hanem igazi értekezés, azaz saját koncepciója van, amellet érdekfeszítő mondanivalója, mely az egymást követő fejezetek során összefüggően kibontakozik. Igaz ugyan, hogy a kettős érdekeltséget nem mindig sikerült tematikailag egységesíteni, s az irodalmi elemzések közé időnként integrálatlan, nyersanyagszerű, ismeretterjesztő betétek ékelődnek, például Nagy-Britannia őshonos szarvasfajairól (93–94.), a juhtenyésztés (126–128.) vagy a kertművelés történetéről (128–132.), amellet néha túl nagy idézettömbök is kiválnak a szerzői érvelésből, például egy kétoldalas idézet a Húsvét-sziget ökológiai katasztrófájáról (169–170.), mindazonáltal az értekezés gondolatmenete folyamatosan követhető. Magyar nyelve, stílusa, előadásmódja a helyenként (ritkán) elforduló nyelvtani gondatlanságok ellenére tiszta, elegáns és szemléletes. Lehetnek kételyeink módszereit, egyes következtetései igazságát, sőt talán az egész munka feladatvállalásának elvégezhetőségét illetően, de mint szakmai teljesítmény kellőképpen igazolja, hogy szerzőjét méltónak ítélték a PhD-fokozatra. Kérdés persze, hogy könyvként, azaz kikerülve az egyetem (madárhasonlatunknál maradva) védőszárnyai alól és a közzététel említett (7.) tanszéki közösség fészekmelegéből, mennyit ér a hazai és nemzetközi anglisztika mércéje szerint.

Bármennyire rokonszenvesnek, sőt a magam részéről helyesnek tartom a könyv célkitűzését, kifejtése túl metaforikus ahhoz, hogy egy módszeres vizsgálat viszonyítási alapjául szolgálhasson. Alaphasonlata, mely szerint az irodalmi mű olyan, mint egy élőlény, nem annyira új, mint szerzőnk gondolja, s nem az ökokritika hozta elsőként forgalomba, hiszen például a kétszáz évvel ezelőtti romantikus esztétika is szívesen folyamodott növényteni analógiákhoz, például amikor az organikus forma elméletét fejtegette, vagy a nemzeti kultúrák fejlődésének korszakait szemléltette. Ám Horgas Judit megfogalmazásában az irodalmi művek élőlényességének leírása maga is annyira költői metaforákban történik, hogy nehéz bármiféle pontos és körülhatárolható jelentést tulajdonítanunk nekik. Ebben az eddigi ökokritikai szakirodalom értekező művein is túltesz; nem véletlen, hogy éppen ezen a ponton szembe is fordul velük. Először csak annyit mond ugyan, hogy „*a kurrens ökokritikai gyakorlatot némiképp meghaladva*” kísérli meg a szövegekben lüktető, szinte kitapintható élettelség vizsgálatát (12.), a bővebb kifejtésből azonban a szerény „*némiképp*”-nél lényegbevágóbb nézetkülönbségre és helyesbítési szándéokra következtethetünk. „*Ezeknek a – hovatovább könyvtárnyi anyagot kitevő – írásoknak a szerzői azonban rendre elfeledik, hogy az irodalmi mű (sőt, alapja: a nyelv) maga is élőlényként viselkedik: gondozásra és szeretetre szorul, különben elszorvad, ám megfelelő körülmények között lélegezni kezd, kivirágzik, s minden újabb olvasás és értelmezés nyomán új hajtása sarjad. Az egyes elfeledett vagy eltorzított, majd hosszú idő után felkapott és kánonba illesztett reneszánsz kori szövegek remekül példázzák ezt a folyamatot. Az élőlényként értelmezett irodalom tehát leglényege szerint is az ökológiai gondolkodás tárgya, hát még ha hozzávesszük, hogy az írók, költők, filozófusok maguk is emberek, akik ugyanúgy a természeti világ részeként éltek és élnek, mint az egyes művek.*” (14.) Ha azonban csakugyan ilyen részletes lebon-tásban is vizsgálhatónak szeretnénk tartani a könyv mindvégig fenntartott alaptételét, miszerint „*minden igazi irodalmi mű élőlényként viselkedik, és így ökológiai vizsgálat tárgyává tehető*” (201.), akkor válaszonki kellene tudnunk arra a kérdésre, hogy mit is jelentenek pontosan, illetve hogyan fordíthatók le egy szigorúbban fogalmi nyelvre az olyan állítások, mint hogy a mű élőlény, hogy a természeti világ részeként él, sőt hogy lélegezni kezd, egyúttal kivirágzik,

s minden új értelmezés nyomán új hajtása sarjad. Egy kertészeti kézikönyv bevezetésül figyelemzethet ugyan a kertész gondosságának vagy akár természetszeretetének fontosságára, de a kertészeti szakkönyvek a kertépítés vagy kertgondozás szakmai előírásairól, a kertészeti tankönyvek a leendő kertész szakértelmének követelményeiről fogalmi nyelven és konkrét feladatokra és eljárásokra lebon-tva szokatlanul beszélni, s ilyenkor az egyes állítások szakmailag átgondolt és logikus rendben viszonyulnak egymáshoz. Horgas könyvéből, mely az élőlényesség jellemzőit átvitt értelemben és költői metaforaként használja, nem tudhatjuk meg, hogy (például) mitől sorvadnak vagy hogyan torzulhatnak el a szövegek, ha minden értelmezés nyomán új hajtásuk sarjad. Mint ilyen kérdésekkel szembesítve kiderül, a könyv rokonszenves alaptétele túlságosan költői ahhoz, hogy akár igazságának vagy tévességének, akár normaként való használatának feltételeit megállapíthatnánk.

Ami metaforának sugallatos, az okfejtésnek még kevés. Metaforákra persze szükségünk van, az okfejtésből nem lehet és nem is volna tanácsos kizárni őket, de az már baj, ha mindenestül helyettesítik a szabatosságra törekvő fogalmi elemzést. Megvallom, számomra mindvégig nem lett világos, hogy mit értek a művek élettelségén, noha ez Horgas szerint szorosan összefügg ökológikusságukkal és az ökológikus megközelítésre való alkalmasságukkal. „*Fontos [...] leszögezni, hogy az ökológikusság önmagában nem értékmérő: elvileg (de csak elvileg) elképzelhető olyan nyelvileg silány iromány, amely tematikájában a legapróbb részletekig ökológikus, de [...] elképzelhetetlennek tartok olyan nagy művet, amelynek egyetlen mozzanatában sem fedezhető fel az élettelség, és így alkalmatlan az ökológikus megközelítésre.*” (25.) Szívesen egyetértenék azzal, amit ez a tétel az irodalmi mű értékéről állít (azazhogy annak szükséges, de nem elégséges feltétele az ökológiai élettelség), ha tudnám, miben áll tulajdonképpen az élettelség vagy akár az ökológikusság, de itt sem tudhatom meg, sőt alighanem logikai kategóriatévesztés csúszott a mondat két fele közé: az elsőben mintha az ökológikus tematika jelentené az ökológikusságot, a másodikban mintha az élettelség jelenléte. Ezért azt sem tudom megállapítani, hogy a könyv, természeti-ökológiai tematikája ellenére, a gyakorlatban mennyire felel meg e mindvégig sejtelmes, költői allegóriába bur-

kolt alapelveinek, s legfőjebb gyanítom, hogy nem felel meg neki jobban, mint szinte bármely más (hasonlóan jó szintű) értekezés tenné. Bármennyire jónak, esetenként különösen finomnak találok például a könyv műértelmezéseit, nem tudom hozzámérni őket szerzőjük idevágó célkitűzéséhez: „*beláthatjuk tehát, hogy az irodalom, de különösen a reneszánsz irodalom, és azon belül is a reneszánsz drámairodalom ízig-vérig ökológikus – és éppen ezeket az ízeket és izületeket, ezt a lüktető, áramló vért igyekszem majd felkutatni az elemzett művekben*”. (25.) Ha metaforaként elfogadom is, hogy a reneszánsz dráma ízig-vérig ökológikus, nem tudom, hogy amit ökokritikusunk kielemez belőle, az csakugyan a lüktető, áramló vér-e. Igaz, Horgasnál néhol metaforák helyett kifejtett hasonlatokat kapunk a természet világából, de szemléletes képszerűségük ellenére ezek sem rendelkeznek magyarázóerővel, sőt közelebből megvizsgálva esetlegesnek, némileg önkényesnek tűnnek. „*A reneszánsz kori szövegek azért is különösen alkalmasak az ökokritikai vizsgálatra, mert maguk is ökológikusan épülnek fel: az általánosan elfogadott »plagizálás«, az olykor szó szerinti sorok, témák, szereplők, motívumok gyakori kölcsönzésének hatására a szövegek egymásba fonódnak, mint az őserdő indái.*” (16.) Szép, szép, de a kölcsönzéseket vagy átvételeket miért éppen az őserdő összefonódó indáihoz hasonlítjuk? (Szoktak a fák indákat kölcsönözni, átvenni egymástól?) Nem igazolható az iménti idézethez csatolt lábjegyzet, mely szerint Stephen Greenblatt „*a legkiválóbb ökokritikusokat is túlszárnyalja, amikor a szövegeket szinte élőlényként írja le*” a SHAKESPEAREAN NEGOTIATIONS című könyve nyitófejezetében. A szóban forgó fejezetben, amely a THE CIRCULATION OF SOCIAL ENERGY címet viseli, Greenblatt annyira csak *szinte* élőlényként kezeli a szövegeket, hogy ha nagy ritkán említ is élő kapcsolatokat, szakmai szókincsét egészen máshonnan veszi: *negotiations, exchange, purchase, acquisition, institutionalization*, és így tovább. Kivételes retorikai helyzetben ő is hajlandó, sőt hajlamos a költőies vallomásokra (emlékezzünk könyve híres nyitómondatára, mely szerint kezdetben a holtakkal szeretett volna beszélni), de nem feledkezik meg alapfogalmi számon kérhető jelentésének anonnali feltárásáról, például föltéve a kérdést: „*But what is »social energy«?*” Ilyen kérdések fényében mi is világosabban látnánk.

Helyenkénti fogalmi tisztázatlansága ellenére Horgas könyve rendkívül sokat köszönhet az ökokritikai szemléletnek. Elemzéseinek finomsága nemcsak szerzőjének irodalmi érzékét dicséri, vagyis nemcsak tehetségét, azaz egy személyes adottságot, hanem (ettől nem függetlenül) az ökokritika jellegzetes érdeklődését a részletek világa iránt, amely mindig számíthat a megközelítésmód híveinek türelmes figyelmére és beleérző készségére. Öröm olvasni a TITUS ANDRONICUS elemzését (41–51.), melyben ugyanúgy tanúi lehetünk a dramaturgiai funkciók árnyalt megkülönböztetésének, mint az értekezés számos más helyén, például Thomas Kyd SPANYOL TRAGÉDIÁ-jának tárgyalásakor (114–125.); nem kevésbé érdekes jelentéseket világít meg szerzőnk Francis Bacon NOVUM ORGANUM-jának értelmezésével (142.). Még kiválóbb, ahogy összehasonlítva elemzi Sir Thomas Wyatt és Edmund Spenser egy-egy szonettjét (94–103.), számos találó észrevétellel, nyelvi és lélektani vonatkozásban egyaránt. Wyatt költeményének elemzése egyúttal szép példája annak is, hogy az értekezés szerzője mennyire békésen és hasznosan, öncélú viták nélkül, mondhatni ökokritikushoz illoen tud együtt élni a szakirodalom korábbi véleményeivel. Wyatt szonettjének utolsó két sorát elemezve kitér Szalay Krisztina értelmezésére (99.), mely egészen más jelentést tulajdonított a zárósoroknak, de nem érzi szükségét annak, hogy eltérő eredményeiket szembeállítsa egymással, még kevésbé, hogy a magáénak kizárólagos igazságát, elődjének tarthatatlanságát bizonygassa. Értekezésének jót tesz ez a megengedő alapállás, s nem tesz jót, amikor nagy ritkán eltér tőle. Amikor Vajda Mihály abban látja ember voltunk lényegét, hogy „*szellemünk nekifeszül a természet szellemének*”, Karátson Gábor pedig azt fejtegeti, hogy emberi szellemünknek „*vissza kell tennie a természet szelleméhez*”, szerzőnk gondolkodás nélkül lecsapja a magas labdát: „*Együkkel sem értek egyet, hiszen a visszatérés és a nekifeszülés is azt feltételezi, hogy az ember szelleme a természet szellemétől különálló. Az ökokritikai gondolkodás éppen azon alapszik, hogy az irodalmi művek, mint az emberi szellem megjelenítői, a természet szellemének megfelelően működnek – azzal egységben jönnek létre.*” (17.) Csakhogy amit Karátson mond, ahhoz hasonló tételt (egyúttal jámbor óhajt) az értekezésben is találunk: jó volna, ha az ember

megpróbálna ismét harmóniában élni a természettel, most ugyanis nem úgy él. Karátson nem azt mondja, hogy az ember szelleme eredendően külön áll a természet szellemétől, hanem hogy sajnos különvált tőle, s vissza kellene térnie hozzá; ugyanezt hangoztatja az értekezés, amikor végkövetkeztetésében a természettől elszakadt, természeti kapcsolatait elvesztett emberről és az „*újrapcsolódás lehetőségét*” kínáló ökokritikáról beszél, jöllehet nem ad sok esélyt e lehetőségnek (202.).

Irodalom és ökológia összekapcsolása azonban nemcsak finom megfigyelésekre és természetesen megengedő állásfoglalásokra adott (gyakran) alkalmat, hanem (ritkábban) sajnos elnagyolt állításokra és rövidre zárt megfigyelésekre csábított. „*Einstein szerint a modern ember olyan környezetet alakított ki maga körül, amelyhez képtelen alkalmazkodni. Ezt az alkalmatlanságot jeleníti meg a számárfejűvé változtatott Zuboly csetlő-botló figurája, Jacques melanholikus alakja vagy a részeges Stephano vagy Trinculo kettőse.*” (23.) Érdemleges dolgot mondunk-e Zubolyról, Jacques-ról, Stephanóról és Trinculóról, ha a környezethez való alkalmazkodás képtelenségének azonos példáiként említjük őket? Még kérdésesebbnek érzem a következő megállapítást a TITUS ANDRONICUS egyik jelenetéről: „*A darab modern rendezőinek azonban valamiképpen indokolnia kell a monológot (az elsősegélynyújtásban járatos közönség legalább annyit várna, hogy Marcus valamiképpen csillapítsa a lány vérzését, mielőtt a háromperces beszédbe fog – ennyi idő alatt Lavinia akár el is vérzhet).*” (50.) De hát ezt az elsősegélynyújtási szempontú (szerintem mondva-csinált) problémát, mely közvetlen normaként használja a színházon kívüli világ hasonló élethelyzetét, ugyanennyi erővel (és ugyanilyen durván) szembesíthetnénk Shakespeare és drámaíró szak- és tettestársai összes haldoklójának szinte minden beszédével, ám ehhez több száz év drámaelméleti és színházlelektani tudását kellene zárójelbe tennünk. Már Samuel Johnson is arra figyelmeztetett, éppen Shakespeare-kiadása előszavában, hogy nézőkként bármennyire beleéljük magunkat a színpadi események esetenként valóságos körülményeibe, közben sosem felejtjük el egészen, hogy színházban ülünk, s a színpadon mindennapi életünk megszokott szabályai felfüggesztődnek, s helyette a mű fiktív rendjéhez kell igazodnunk. A reneszánsz dráma harcedzett nézői bizton

számíthattak rá, hogy a színpadon megsebzett szereplők, legyen bár sebük (a haldokló Mercutioval szólva) mély, mint egy kút, vagy tág, mint a dóm kapuja, nem fognak meghalni, mielőtt monológjaikat ők vagy/és szeretteik be nem fejezték. Az értekezés mintha ökológiai szempontjának valóságelví logikáját követve nem mindig venné tekintetbe a tárgyalat művek sajátos játékszabályait. Innen származik minden közvetlen és normatív számonkérése a külvilág ökológiai értékeinek, például amikor Horgas (mégoly ésszerű) kertészeti megfontolásból helyteleníti, hogy Claudius Hamlet nézőpontjából a kertet felverő gyomokhoz hasonlítsuk: „*Némileg igazságtalan a trónbitorló gyilkos Claudius a gyomokhoz hasonlítani, hiszen ezek a növények a felfedezések korától gazdaságilag rendkívül fontosak voltak: egyrészt (nagyjából és lassan) helyrehozták a gyarmatosítók okozta ökológiai károkat, másrészt eledelként szolgáltak a mind nagyobb számú állatállománynak.*” (158.) Igaz, ahogy a posztkolonializmusnak, feminizmusnak és számos más irányzatnak, az ökokritikának is joga van ahhoz, hogy megfogalmazza, számára mi „PC” (politically correct) és mi nem az, mégis van valami akaratlanul mulatságos abban, ahogy szerzőnk a dráma világából kilépve megfeddi a normasértést, és megvédi a gyom becsületét. Más jellegű példa, de hasonlóan közvetlen átváltásra vall mű és külvilág közt, amit Shakespeare II. RICHÁRD-jának címszereplőjéről olvassunk: „*Vájon Richárd lusta, gondatlan vagy egyszerűen tudatlan kertes? Nem ismerhette Lippay János munkáját, hiszen hazánkban is csak 1664-ben jelent meg a POSONI KERT. [...] a tudós kertész könyvében részletes leírást találhatunk a különféle növények ültetésének idejéről, módjáról, a kert megfelelő formájáról.*” (137.) De hát ha előbb jelent volna meg a mű, és pedig Angliában, akkor Shakespeare drámájának szereplője olvashatta volna? A feltételezés olyan kedvesen humoros, hogy szándékos iróniára gyanakodnék, persze örömmel, ha az idézett szövegkörnyezet megengedné. Mindez nem általános elvi átgondolatlanságra, hanem csupán alkalmankénti figyelmetlenségre vall, de éppen ezért elkerülhető lett volna.

Ugyanezt mondhatom az értekezés nyelvről, mely nyelvhelyességi és stílári tekintetben egyaránt rendkívül igényes, amellet jó ritmusú, természetes hatású, magabiztos értekező próza, helyenként azonban olyan nyelvtani

hibák éktelenkednek benne, amelyeket egy ilyen nyilvánvalóan jó stilisztá legfőbb figyelmetlenségéből hagyhatott szövegében. Azt megértem, hogy egy hosszú összetett mondat vége felé kihagy szerzőnk ébersége, és becúszik valami nyelvtani zavar: „...a kurrens ökokritikai gyakorlatot némiképp meghaladva, az irodalom leglényegének, az irodalmi szövegek élettelségének, a mintegy négy száz éves szövegekben ma is létkető, szinte fizikailag tapintható természetközelséget vizsgálom”. (11–12.) Az is megérthető, sőt valamennyire talán védhető is, hogy élettelen állítmány után mégis személyre vonatkozó névmás következik: „Az egyik legkedveltebb példa Henry David Thoreau munkássága, aki irodalmi jelentőségét rövid remeteélettel emelte, és ezért a művészi legmagasabb színvonalú, de konzervatívabb szemléletű szerzőknél hitelesebb példának tűnik a kritikusok szemében.” (15.) Érthetlenebb, amikor hiába várunk a mondat tárgyára: „Fontos megjegyezniünk, hogy ezek a szimbólumok a legtöbb esetben a korszak sokat alkalmazott közhelyei, Shakespeare [...] azonban új jelentéssel tölti meg.” (26.) Bosszantó egyeztetési zavar keletkezik, amikor többes számú főnévhez egyes számú ige társul: „A darab modern rendezőnek azonban valamiképpen indokolnia kell a monológot.” (50.) Valami ehhez hasonló zavar támad, csak főnevek közt, a következő mondatban: „A kertben elszunnyadó örökkel számos népmesében találkozunk, és Vörösmarty CSONGOR ÉS Tündé-jének is fontos momentum.” (152.) Nem folytatom: az ehhez hasonló kisebb-nagyobb nyelvi hibák utólag is könnyen javíthatók, de épp ezért egy gondos újraolvasással bizonyára elkerülhetők lettek volna.

Végül még egy szó az értekezés ökológiai programjának társadalmi esélyeiről. Megvaló, nekem rokonszenves az ökokritikai irányzat elkötelezettsége, főként, ha valaki olyan mértéktartóan és önkritikusan képviseli, mint szerzőnk, például az első rész nyomatékos záromondatában: „Az ökológiai szemlélet érvényesítése az irodalomtudományban felhívja a figyelmet az ökológiai katasztrófák mindenkit érintő hatásaira – ezek alól egyetlen terület, így az irodalomtudomány sem vonhatja ki magát. [...] A reneszánsz ökológiai vizsgálatával tehát az ökológia megújulása, elmélyítése, végső soron: reneszánsza felé teszünk aprócska lépést, és közeledünk egy olyan idilli állapothoz, amelyben ember és természet együttélésének alapszabályai áthághatatlan, mindenkire kötelező, a gazdasági profittól független törvények.” (33.) Úgy legyen, mondanám, de csakugyan nagyon ap-

rócska lépést tehet az irodalomtudomány az ökológiai idill felé, s nyilván még kevesebbet tehet azoknak az ökológiai katasztrófáknak a feltartóztatására, amelyek viharként közeledő árnyéka ott komorlik az értekezés láthatárán. Szerencsére azonban szerzőnknek sincsenek naiv illúziói, s egy futó képzettársítás erejéig maga is fájdalmas önironiával villantja föl vállalkozása társadalmi hatékonyságának kérdésességét, Wyatt WHOSO LIST TO HOUNTE című szonettjének egyik szólása kapcsán: „Az angol eredeti »in a net I seek to hold the wind« szó szerinti fordítása (egy hálóban próbálom megtartani a szelet) még inkább kiemeli a próbálkozás esztelenségét: [...] magát a szelet próbálja megkötni, mintha mítikus mesehős (vagy hiába ágáló ökokritikus?) volna.” (99.) Hogy az utóbbi zárójeles közbevetés mennyire nem pusztán egyszerű, kősa ráismerés, hanem állandóan számon tartott érzet, arról száz oldallal később bizonyosodhatunk meg végképp, amikor az esélytelenség, sőt a hiábavalóság érzékeltetésére ugyanez a hasonlat szolgál: „Aligha van esélyünk, hogy a rendelkezésünkre álló rövid idő alatt megteremtjük az ökológiai katasztrófa elhárításához szükséges világméretű összefogást, békét és egyetértést. Hogyan foghatnánk be hálónkba a szelet?” (200.) Ebből lett a kötet megkapóan szép címe is, HÁLÓVAL A SZELET, nem hagyván lehetőséget hiú ábrándokra. Mindezt megpecsételi a könyv utolsó mondata, végkövetkeztetése, mely nem kevésbé rezignálat teszi mérlegre vállalkozása társadalmi hasznosságát: „Az újrakapcsolódás lehetőségét [ti. természet és ember újrapcsolódását] a tudományos felfedezésekkel egyesítő ökokritika, ha másra nem jó, legalább a magányunkat enyhíti.” (202.) Egyúttal azonban Horgas arra következtet, szerintem nagyon helyesen, hogy az esélytelenség perspektívája ellenére érdemes, sőt kötelező megpróbálnunk tenni valamit, a magunk helyén és módján. „A pesszimizmus azonban semmiképpen nem ad erkölcsi felmentést a cselekvés alól, és ha már sorsom úgy hozta, hogy irodalommal foglalkozzam, elsősorban arra keresem a választ, miként dolgozható ki egy kritikai értelmezésmód, amely korunk ökológiai helyzetére releváns magyarázatokat ad, ugyanakkor nem tesz erőszakot az elemzett szövegeken.” (200.) Mi több, szerzőnk komolyan veszi saját ökokritikus dilemmáit, kíméletlenül számot vet önellentmondásaival, beleértve a maga kiváltságos életkörülményeit: „Sokkal valószínűbb, hogy mint mindig a történelem során, csak a gazdagok és kivételezettek menekülnek meg a legtöbb kö-

vetkezménytől [ti. a várható ökológiai katasztrófa pusztításától], mint én és Te, kedves olvasó (hiszen ha ezt a könyvet olvasod, bizonyára nem vagy analfabéta [ezt köszönöm! – D. P.], jártál iskolába, tiszta vizet iszol, napjában többször étkezel, van ruhád, gyógyszered, talán állásod, lakásod és autód is – a Föld lakosságának egészét tekintve így a kivételozetettek kasztjába tartozol).” (200.) Vagyis jól látszik a dolgozatot életre hívó személyes probléma, s erről eszembe jut, hogy a dolgozat elején szerzőnk többek között annak a tanárának is köszönetet mond, aki „*elmagyarázta: a jó disszertáció alapja egy (talán megoldhatatlan), de nagyon is személyes probléma*” (7.). Bár ebből nyilván nem következik, hogy ha egy disszertációnak ilyen probléma az alapja, akkor ettől az máris jó lesz, Horgas Judité szerintem többek közt csakugyan a mélyen átélt személyes probléma jóvoltából lett PhD-értekezésnek kiváló, azaz *summa cum laude*, könyvként pedig olyan munka, amelynek hibái eltörpülnek érdemei mellett, s bátor kezdeményezésként alkalmas arra, hogy másokat folytatásra ösztönözzön. Minden kezdet nehéz, esendő, reménytelen, gyönyörűség.

Dávidházi Péter

„EGY EMBER, AKIT MÉG EDDIG NEM ISMERTÜNK”

*A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa. Könyvtára
Az egyes fejezeteket összeállította Birck Edit,
Kómár Éva, Mészáros Tibor, Németh Zsuzsa,
Varga Katalin. Szerkesztette E. Csorba Csilla
Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006. 187 oldal, á. n.*

Stílszerűen a Magyar Kultúra Napján mutatta be a Petőfi Irodalmi Múzeum a Jókai-gyűjtemény katalógusának újabb kötetét. (A kézirat-katalógust a *Holmi* 2006. áprilisi számában ismertettük.)

Kómár Éva a bevezetőben („MIK A CSILLAGOS ÉG MINDEN CSODÁI EGY KÖNYVTÁRHOZ KÉPEST?”) „*igazi bibliofil*”-ként aposztrofálja a könyvtárgyűjtő Jókait (11.), aki mindig büszke volt bibliotékájára, és maga is terjesztette legendáját. Több-

ször nyilatkozott róla, szívesen fényképeztette magát könyveivel. (A kötet borítóján is ilyen felvétel látható; Erdélyi Mór fotóján az író a Bajza utcai villa első emeleti dolgozószobájában, nyitott könyvszekrény előtt áll.) Az igazság másik szeletét is megkapjuk, ha hozzáolvassuk a kiadó, Révay Mór János megjegyzését Jókai olvasási szokásairól: „*Eleinte magam is sokszor felhívtam figyelmét egy-egy híres könyvre, de észrevettem, hogy nemigen érdekli. [...] A korabeli fel-feltüinedező írókat megismerte egy-egy kisebb novellából, rajzból [...] de nagyobb terjedelmű munkáikat nem olvasta. Honnan is vett volna időt ahhoz, hogy olvasson?*” (15.) A nagy tapasztalatú, jó emberismerő kiadó szavait most a katalógus igazolhatja: a 873. tétel Lev Nyikolajevics Tolsztoj KREUTZER-SZONÁTÁ-ja német fordításban. Más Tolsztoj-művet, regényt azonban nem találunk.

A két megállapítás együtt és egyszerre igaz; pontosan megszabja, mit kereshetünk és mit nem Jókai Mór könyvtárában. Aki a művelt nagypolgár olvasmányait, azaz a kortárs magyar és világirodalom sorozatait nyomozza benne, bizony csalódni fog. Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferenc, Madách Imre vagy Kemény Zsigmond művei után hiába böngészünk. Vörösmarty Mihály is csak Shakespeare-fordítóként, Csiky Gergely pedig Shakespeare-komentátorként van jelen (816–818. tétel). Nem szerezte be a XIX. századvég nagy pozitívista összkiadásait a hazai klasszicizmus és romantika költőiből, íróiból. A két kivétel – Eötvös József (132–141. tétel) és Mikszáth Kálmán (684–696. tétel) – azért elgondolkodtató, mert az ő kiadójuk is a Révai Testvérek Irodalmi Intézet volt, ezért további vizsgálódásnak kell majd eldöntenie, saját beszerzésről vagy kiadói ajándékról van-e szó. Czöbel Minka és Erdős Renée verseit (99. és 147. tétel) birtokolta – ugyanakkor a Bajza utcai szalon gyakori íróvendégei, Gárdonyi Géza vagy Herczeg Ferenc sem szerepelnek kötettel, holott rövidebb munkáikról Jókai véleményt nyilvánított.

Hasonló a helyzet a kortárs világirodalommal, holott diákkora óta olvasott németül, franciául, angolul és olaszul az akkoriban természetes latin mellett. Flaubert, Maupassant, Daudet, másfelől Turgenyev, Dosztojevszkij munkáit hiába nyomoznánk. Róluk a sajtóból tájékozódott: saját lapjai és más újságok híreiből, ismertetéseiből, tárcanovelláiból. Mindez viszszenaménőleges hatállyal is igaz: talán sokakat

meglep, hogy azokat a váltig emlegetett francia szerzőket (írókat, történészeket) sem szereztette be utólag könyvtárába, akikért a márciusi ifjúság tagjaként maga is lelkesedett 1848 előtt.

Jókai szerette – a szónak mindenféle értelmében – a szép könyveket, a bibliotéka valóban megfelel a *bibliofil gyűjteményről* alkotott elképzeléseinknek. Sikeres íróként, a kiegyezés után azt is megengedhette magának, hogy a legjobb könyvkötőműhelyekkel dolgoztasson, és az eredetileg papírfedelű kiadásokat az 1870-es években Méhner Vilmossal, az 1880-as évek végétől Gottermayer Nándorral köttesse újra (22–23.). Keretdíszek, aranyozott feliratok, növényormamentikájú és pávatollas előzéklapok, különféle élmetszések varázsolták e köteteket iparművészeti alkotássá. Fontos volt számára az adott könyv illusztráltsága és az illusztrációk minősége is. Ez akkor figyelhető meg jól, ha közkeletű, sok kiadásban forgó művekről van szó. Valóságos gyűjteménye volt a BIBLIÁ-ból. De kedvence Luther német nyelvű szövegének kétkötetes, 1876/1877. évi stuttgarti kiadása volt, Gustave Doré illusztrációival (57. tétel). Arany János balladáit a Zichy Mihály rajzaival ékesített albumban birtokolta (19. tétel). Dante ISTENI SZÍNJÁTÉK-a is egy 125 metszettel illusztrált, 1893-as német kiadásban maradt ránk (113. tétel). Mindez azonban nem volt öncél vagy a siker fitogtatása.

A Doré illusztrálta BIBLIA három regényében is motívumként szerepelt: FEKETE GYÉMÁNTOK, AHOLO A PÉNZ NEM ISZEN, AZ ÉLET KOMÉDIÁISAI (12–13.). Ez átvezet bennünket a bibliotéka igazi rendeltetéséhez: írói *sakkönyvtár*ként gyarapodott és működött évtizedeken át. Szótárak, lexikonok, enciklopédiák, életrajzok, útleírások sorjázta benne féltucatnyi nyelven. Belőlük merítette Jókai azokat a földrajzi, természettudományos, történelmi, technikai ismereteket, amelyek ma is lenyűgözik az olvasót. Ennek köszönhető, hogy pusztán a művekből nem állapítható meg: járt-e Jókai az adott helyen vagy sem – az ábrázolás egyenletes térben és időben. A nem nagy előkészítéssel és körültekintéssel elindított kritikai kiadás számos kötetének jegyzetanyaga bővíthető ezután a könyvtár és a Jókai-művek egybevetésével. Ilyen kézikönyvek létrehozásában maga is örömmel működött közre. Az OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÍRÁSBAN ÉS KÉPBE (736. tétel) Rudolf trónörökös kezdeményezte nagy vállalkozásában

elvállalta a magyar főszerkesztést; huszonegy, ehhez készült acélmetszetet külön bőrtokban is őrzött. Az ezredéves ünnepekkel elindított monografikus áttekintésben, a „Borovszky”-ban (MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI) az első kötet beköszöntő előszavát írta.

A könyvgyűjteményt egyfajta *kultuszkönyvtár*ként is értékelhetjük, hiszen jelenleg is 377 Jókai-kötet található benne. Magyarul – olcsó kiadásokban és a százkötetes nemzeti díszkiadásban egyaránt – és nyolc idegen nyelven: németül, angolul, franciául, olaszul, lengyelül, csehül, svédül és finnül. A katalógus bevezető tanulmányában külön alcímet kaptak a dedikációk (21–22.) – méltán. Az előbbinél nem kevésbé érdekes irodalomszociológiai feladat lesz annak a kapcsolati hálónak a megajzolása és stílári elemzése, amely az írófejedelmet körülvette. Némelyik első rápillantásra is valóságos regényt takar. A 8650. tételszám alatt Czákó Zsigmond bibliája található: a tragikus sorsú magyar drámaíró, a hazai romantika egyik legnagyobb ígérete Jókai párbajpisztolyával lőtte főbe magát 1847-ben – Petőfi és Arany versei mellett Jókai cikkel búcsúztatta. Rudolf trónörökös EINE ORIENTREISE című kétkötetes útleírását ajándékozta az írónak, azzal a névvel, amelyet a „magyar Habsburg” illúziójában reménykedő Jókai adott neki: „*Rezső / 1883 januarius 6^{kán}.*” A 785. tétel Rudnay Józsefné társzerzőként jegyzett Veres Pálné-életrajzát fedi, dedikációja pedig egy 1859-es balatonfüredi találkozás élményét idézi föl, amely az akkori serdülő leánykára meghatározó erővel hatott. Ha tudjuk, hogy az asszonynev Veres Pálné leányát rejti, kerekké lesz a történet. A fiatal Bródy Sándort Jókai mentette ki a josphstadi katonai fogdából, ahová azért került, mert felfofozta anyját káromló őrmesterét.

Jogos tehát a dedikáció szövege AZ EZÜST KECSKE című regény elején: „*Móricz bácsinak / legmélyebb hódolattal leghálásabb / embere / Bródy Sándor.*” (67. tétel.) További vizsgálódást igénylő kötet Shelley német nyelvű, 1844-es lipcsei kiadása (820. tétel). Benne ugyanis elsődleges possesszorként Petőfi Sándor neve olvasható, a „*Jókay Móré*” bejegyzés későbbinek tűnik. A kötetet Jókai 1848-ban még a közös, Dohány utcai lakásban látta Petőfi tulajdonaként, ám a költő javainak 1850-es foglalási jegyzékében már nem található. Német, francia, latin margójegyzetei is magyarázatra várnak. Minden

bizonynal ez volt Petőfinek az a kötete, amelyet az eredetiből történő fordítás során is keze ügyében tartott, és amelyet Horváth János 1922-ben hiába keresett.

Természetesen a katalógus nem az egymással összefüggő, utólag leírható funkcionális rendben közli az állományt, hanem kiadványtípusok szerint. A könyvanyag (címléírása Kómár Éva és Németh Zsuzsa munkája) jelenleg 917 meglévő és 49 lappangó művet tartalmaz. Vonatkozóan a közeli feladat, mivel nemtörődomség és háborús kár is ritkította, az állomány szembesítése lehet a korábbi összeírásokkal, kivált az 1912-essel, amikor Jókai immár két családjától a hagyaték köztulajdonba került. Az egyetlen ősnymotatvány, Heltai Gáspár *CANCIONALE, AZ AZ HISTORIAS ÉNEKESKÖNYV...* című kiadványa (Kolozsvár, 1574) „állami letét” megjegyzéssel a nemzeti könyvtárba, a mai Országos Széchényi Könyvtárba került, mivel ott nem volt ép példány. Ma is mindössze két teljes példányt ismerve, nem volna érdektelen tudni: megvan-e és milyen állapotban Jókai könyvtárának egykori dísz?

A hagyaték harminckétféle folyóiratot őriz. Elsősorban persze az általa alapított és szerkesztett lapokból meg olyan külföldiekből, ahol publikált vagy írtak róla. Itt találhatjuk meg – és ez már a harmadik kutatási feladat – a regény- és novellaforrások újabb hányadát is (23.). E téren is előnyben részesítette az enciklopédikus tudományos ismeretterjesztő orgánumokat, kivált, ha azok szépen illusztráltak voltak, mint a *Le Tour de Monde* vagy a *Les Trois Règnes de la Nature* (27). A könyvek és a folyóiratok között érdekes átmenetet képez a híres Larousse-enciklopédia, amelynek tizennégy kötetét feltehetően Jókai rendelte meg (630. tétel), és amelyet két pótkötet egészített ki. A későbbi pótlásokat azután a *Revue Encyclopédique* füzetei tartalmazták, amelyek azonos kötetést kaptak, mint az alapmű (993. tétel). Mivel a pótfüzetek sora 1894-gyel, az ötvenéves írói jubileummal véget ér, valószínűleg az történt, hogy az évfordulóra a kiadó küldte meg őket visszamenőleg is. Megjegyzendő, hogy a pótfüzetek – szemben az enciklopédiával – már illusztráltak, elsősorban a szaporodó technikai újítások rajzaival.

Alacsony tételszáma (999–1021.) ellenére igen érdekes a kisnyomtatványok gyűjteménye. (Egybegyűjtésük és leírásuk Mészáros Tibor munkája.) Ki őriz meg egy színházjegyet? Most

találkozhatunk ilyennel is, mégpedig a Víg-színház 1896. május 1-jei nyitó előadására (a plakáttal együtt), amikor Jókai darabját, *A BARANGOK VAGY A PEONIAI VOJVODA* című társadalmi szatíráját játszották. (Nem barangok, mint a 28. oldalon és az 1002. tételben olvasható; családnévről van szó!) Ki tartja számon a zenetörténetben, hogy az írói jubileumra két indulót, továbbá „kultur csárdás”-t és keringőt is ajánlottak? De az alkalomra komponált induló köszöntötte már 1881-ben a komáromi szülőházon elhelyezett emléktábla avatására gyülekező közönséget is. Írófejedelem voltát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy öt gyászjelentés hírlelte halálát: Jókainé Nagy Bella mellett a Kisfaludy Társaság (1860 óta volt tagja), a Petőfi Társaság, amelynek első elnöke volt, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. és a trieszti biztosító, az Assicurazioni Generale (igazgatótanácsi tagja volt).

Sajátos része a hagyatékban a lapkivágatgyűjtemény (1022–1024. tétel), amely – Varga Katalin feldolgozásában – több száz darabot őriz. Az első ilyen együttes 1899-ből való, és a *Le Courrier de la Presse* sajtófigyelő ügynökségtől származik. Legfeljebb az utókor csodálkozhat azon, hogy a nemzetközileg jegyzett író második házassága milyen hírértékkel bírt Európa francia nyelvű sajtójában. Halálának visszhangját az *Argus de la Presse* (Párizsban) és a „Figyelő Ujságszervező Vállalat (Budapest VII., Nyár u. 8.)” összegyűjtött anyaga szemlézte Madridtól Szentpétervárig. A magyar nyelvű sajtó pedig Cleveandtól, a kivándoroltak lapjától Bukarestig terjedt; a hírlapok és az irodalmi folyóiratok mellett olyan szakközlönyök is kötelességüknek érezték, hogy cikkel búcsúzzanak Jókaitól, mint a *Gazdasági Mérnök*, a *Gyógyszerészeti Közlöny* vagy az *Izraelita Tanügyi Értesítő*. Sajtótörténeti fontosságú, hogy magyar sajtófigyelő működéséről a századfordulón eddigé semmiféle ismeretünk nem volt.

A Lengyel János tervezte kötet nemcsak kézikönyv a Jókai-kutatás, a magyartanárok és az igényesebb olvasók számára, hanem egyszerűsmind gyönyörűsége album is. A pávatollas előzéklap visszautal a magyar könyvkiadás művészeti aranykorára, és ezt a benyomásunkat a jól válogatott és kivitelezett képmelléklet végig megtartja. Gondolom, esélyel indulhat a mai szép könyvek éves versenyében.

Mindezek után érdeklődéssel várjuk a Jókai-gyűjtemény harmadik kötetét, amelyet va-

lóban csak irodalmi muzeológusok és művészettörténészek állíthatnak össze. Hiszen tárgyi hagyatékaról, híres gyűjteményeiről, a jubileumra neki küldött ajándékokról lesz benne szó. A kézirat- és könyvkatalógus után reméljük, nem kell sokáig várunk.

Kerényi Ferenc

ÉSZREVÉTELEK SPIRA GYÖRGY KÖNYVÉRŐL

*Spira György: Széchenyiről
Logod Bt., 2005. 290 oldal, 2500 forint*

Spira György 2005-ben volt nyolcvan éves. Tiszteletére a Logod Bt. Széchenyi István szeptember 21-i születésnapjára megjelentette SZÉCHENYIRŐL című könyvét, melyben a szerző Széchenyi-tanulmányainak új válogatását tette közzé. Spira Széchenyiről írta doktori értekezését (1848 SZÉCHENYIJE ÉS SZÉCHENYI 1848-A, Akadémiai Kiadó, 1964), könyvét népszerűsítő formában is megjelentette 1979-ben (SZÉCHENYI A NEGYVENNYOLCAS FORRADALOMBAN). A Szépirodalmi Kiadónál 1991-ben kiadott SZÉCHENYI ISTVÁN VÁLOGATOTT MŰVEI három kötetének főszerkesztője, a kiadvány összehangolója, az 1847 és 1851 között frott írások, naplók válogatója és szerkesztője ugyancsak ő volt. De írt más is Széchenyi Istvánról. Az ÚJJÁÉLEDŐ SZÉCHENYI VAGY A LEGNAGYOBB MAGYAR SZATIRIKUS címmel megrendelt, ám le nem forgatott filmforgatókönyvét 1995-ben a Széphalom Könyvműhely adta ki. Más köteteiben is foglalkozik Széchenyi személyével: NÉGY MAGYAR SORS című könyvében (Magvető, 1983) éppúgy, mint a JOTTÁNYIT SE A NEGYVENNYOLCÓBÓL! (Gondolat, 1989) vagy a VAD TŰZZEL (Osiris, 2000) című tanulmánykötetekben.

Spira a magyar történettudomány egyik legmagasabb szintű művelője, a szerkesztés és könyvalkotás nagy mestere. VAD TŰZZEL című kötete egész történelmi korszakot idézett fel kisebb-nagyobb résztanulmányok segítségével; az eddig nem említett A PESTIEK PETŐFI ÉS HAYNAU KÖZÖTT (Enciklopédia, 1998) című sajátos történelmi dokumentumkrónika – műfaját meghatározni is nehéz – apró részletek össze-

építésével, szépprózai eszközökkel, a krónika precizitásával idézte fel, mi történt 1848–1849-ben Pest-Budán.

Most megjelent könyve sodró erejű olvasmány. A közölt tanulmányok esetében ez alkalommal nem az eredetiség volt fontos, hiszen a kötet minden írása megjelent már korábban, hanem a személy, akit a cikkek megidéznek. Meg a történész algoritmusa.

A SZÉCHENYIRŐL szülő munka igen jól tagolható. Három nagy egységből áll. Két bevezető tanulmány a könyv első egysége.

„Széchenyi szelleme csak akkor térhetne nyugovóra, ha az egymást váltó nemzedékek szívében és elméjében találná meg illő helyét. Az utókor azonban nem szívében és elméjében, csak városainak közterein állítja fel szobraút, nem szívében és elméjében, csak száján hordozza nagy nevét. A halott Széchenyi – akár az élő – nem fényleni, hanem hatni akar, de a halottat is – akár az élő – éppen azok fogadják leghűvösebben, akik számára legtöbbször a mondanivalója, s azok magasztalják leghangosabban, akik legkevésbé érhetnek lábának nyomába.”

Udvariatlan beköszöntő.

A tanulmány címe: SZÉCHENYI TRAGIKUS ÚTJA. Spira felidézti az életében is félreértett-félre magyarázott, bonyolult ellentmondások és helyzetek között élő Széchenyi István politikusi pályáját. Az ellentmondások, nemegyszer önellentmondások láttatása a tanulmány nagy értéke. Sűrű szövésű írás ez. Aprólékosan részletező, mégis *egyetlen*, nagy indítékból formált. Emlékeztetnek az ellentmondásokra, melyekre Spira felhívja figyelmünket. A felsorolásban néhány kiegészítem is szerepel.

A magyar nyelv művelés céljára akadémiai alapító Széchenyi István gróf – élete végéig németül írja naplóit. Kíméletlen őszinteséggel ostorozza honfitársait – nincs nála önzetlenebb harcosa a magyarság ügyének. Nyugati kultúrán nevelkedik – Magyarországon akarja tapasztalatait gyümölcsöztetni. Ifjúkorában katonára, tele vadsággal, de önváddal is; hívő katolikus – aki egész életében kacérkodik az öngyilkossággal, s így is fejezi be földi pályafutását. Fiatalkorában folytonos szerelmi ügyektől szenved – de tíz évig képes állhatatos hűséggel, látszólag reménytelen helyzetben imádni egy aszszonyt, aki másnak a felesége. Közben lóversenyt létesít, akadémiát alapít, hidat épít. Könyvet ír a hitelről. Felismeri, hogy a rendi keretek nem alkalmasak arra, hogy az ország egészsé-

gesen fejlődjék, felismeréseit könyvekben fogalmazza meg. Nemes, aki ostorozza osztályos társait – a változást mégis tőlük reméli. A polgári átalakulás és a kapitalizmus híve, de abban bízik, hogy a feudális tulajdonviszonyok megváltozása vértelenül is megtörténhet. Ugyanez más szavakkal: a rendi keretek megváltoztatásának forradalmi programját nem forradalmi úton kívánja elérni. Tudja, hogy Magyarország fejlődése a birodalom egészét is érinti. Óvatos. Nem akar vérontást. A hatalom oldaláról reméli a reformokat. Közben kiharcolja, hogy a Pest és Buda között épülő első állandó hídon nemesek, polgárok, jobbágyok egyaránt hídpenzt fizessenek. Ez olyan precedens, mely radikálisan ássa alá a társadalmi kötöttségeket. Egész életében az *értelem* felsőbbségében bízik, hogy minden ember, bárki is az, az *értelem* mindent felülíró szavát fogja követni – a felvilágosodás elkötelezett híve, aki szerint csak „*a szellemi alapokra*” épülő jövődő lehet képes megváltoztatni a világot.

Széchenyi persze *maga* is tisztában van politikusi pályája veszélyeivel. Változzék a világ – gondolja –, de ne forduljon fel fenekestül. E félelemből táplálkozik következetes hűsége a Habsburgokhoz, távolságtartása a nála radikálisabb, bár azonos oldalon álló Kossuthtól – miközben nincs nála kitartóbb harcosa a polgári átalakulásnak. Fokozatosan magára marad. Sokan indulnak a nyomában, de ő ragaszkodik elveihez: Magyarországnak sem felrúgni, sem kockáztatni nem szabad a Habsburgokkal való szövetséget. Óvatosságát nem tartják indokoltnak a társadalmi átalakulás hívei. Kormányhivatalt vállal, így az ellenzékkel ellentétes oldalra kerül. Nyolc év Kossuthtal vívott harca után 1848 márciusában önmaga felett is győz: a váratlan forradalmi helyzetben szövetséget köt Kossuthtal és az ellenzékkel. Maga is aktív. A forradalom Bécs után Pesten is győz. A szorongatott helyzetben az uralkodó mindenben enged. Úgy tűnik: Széchenyi félelmei túlzottak voltak. Megalakul az első felelős magyar kormány. Széchenyi miniszter lesz.

Aztán lassan elsötétül minden...

Nem tudja megvalósítani közlekedési terveit. Nincs pénz. Az osztrák uralkodókörök a nemzetiségek közötti feszültségek élezésére törekednek. Kétségbeesetten látja: küszöbön egy horvát–magyar háború. 1848. augusztus 27-én az osztrák kormány emlékirata törvénytelen-

nek mondja a császár márciusi engedményeit. 31-én a császár tudatja, hogy a birodalom két része közötti ellentéteket az osztrák kormány memoranduma alapján kell megoldani. Széchenyi teljesülni látja a végzetet. Idegei felmondják a szolgálatot. Szabadságot kér és kap minisztertársaitól. Cenk felé utazik. Háromszor kísérel meg öngyilkosságot. Az öt kísérelő Almasi Balogh Pál orvos egy döblingi magán-elmeógyógyintézetbe szállítja. Itt él haláláig. 1856-tól újra aktív. Figyel. Ír. Változásban reménykedik. Tevékenyen siettetti az 1849 utáni gyűlölt, elnyomó rendszer névadójának, Alexander Bach báró belügyminiszternek 1859. augusztus 22-i bukását egy Angliában névtelenül kinyomtatott BLICK című könyv révén, melynek 1858 végi megjelenésével végképp magára vonja a rendőrhatalom figyelmét. 1860. március 3-án reggel házkutatást tartanak nála meg azoknál, akiket a vele való gyakori érintkezés gyanúba kever. Ír a rendőrmiszterhez még, de nem kap felmentő választ. Elmeógyógyintézet vagy börtön – úgy tűnik, ez következne. Április 8-án öngyilkos lesz.

Spira ezekkel a szavakkal fejezi be tanulmányát: „*Így lesz Széchenyi utolsó, életét kockára vető vértanújává annak a szabadságharcnak, amelyet egy évtizeddel előbb csak hiábavaló áldozatvállalásnak ítélt. S így hirdeti elmúlásával, amit múlt napjaiban maga is váltig tagadni próbált: hogy nagy célokak nem mindig érhetünk el nagy áldozatvállalás nélkül, de a nagy áldozatok mindig megtermik a maguk gyümölcsét.*” Ma is erős az áthallás: 1956-ra gondolkunk. A szerző 1959-ben írta tanulmányát. Csak öt év után, 1964-ben jelenhetett meg magyarul (angolul 1965-ben, oroszul 1986-ban). Később, 1983-ban NÉGY MAGYAR SORS című munkájának egyik esszéjeként tette közzé ismét Batthyány, Petőfi, Kossuth sorstörténete mellett.

Melyik Széchenyinek higgyünk? Annak-e, aki egész életével a véráldozatokat követelő forradalom elhárításán dolgozott, vagy annak, aki önként vált áldozattá?

1826. február 19-én ezt írta naplójába: „*Érzem, hogy a szellemvilággal szoros kapcsolatban vagyok. Az ördög ez, vagy a jó szellemem, nem tudom. Ha az első – [...], ha a második, akkor Magyarország nemzet lesz!*” Ez az elragadtatott naplószóveg küldetéstudatról árulkodik. Olyan embert idéz, akinek új gondolatai, nagy felismerései vannak. Boldog ettől. Törékeny boldogság ez. Felismeréseit, magasrendű eszméit egy elmara-

dott országban elevenné tenni – embert próbáló feladat. Egész élete ezt példázza. *Bonyolult kényszerhelyzetekben, kompromisszumokban, napi küzdelmekben.*

Mond nekünk, mondhat nekünk valamit – ma?

A kötet második írása a válasz. A SZÉCHENYI VILÁGÁNAK KÜSZÖBÉN – SZÉCHENYI ISTVÁN VÁLOGATOTT MŰVEI bevezető tanulmányaként jelent meg 1991-ben, Széchenyi születésének kétszázadik évfordulóján. A tanulmány funkciója – akár a válogatott írások három kötete esetében – most is hasonló: bevezetni az olvasót Széchenyi világába: „*Széchenyivel [...] nem mint időtlen, »örökérvényű« igazságok hirdetőjével, hanem mint a maga korának szülöttével és a maga korában uralkodó viszonyok megjobbításán fáradozó emberrel érdemes ismeretséget kötni.*”

Íme a történész ars poeticája: „*általában*” – nincs Széchenyi, mint ahogy egyetlen emberi lény sincs „*csak úgy általában*”. Csak meghatározott helyzetekben. Mint ahogy történelem sincs „*csak úgy általában*”. „*Aki tehát belevág ennek a három kötetnek az olvasásába, nem készülhet pusztán gyönyörködtező időöltésre, hanem nagyfokú szellemi összpontosítást igénylő s egyben érzésvilágát is próbára tevő munkára kell, hogy elszánja magát... [H]a hajlandó szembenézni a Széchenyi-művek sorai közül kimondatlanul is folyvást neki-szegeződő kérdéssel: te szintén megteszel-e minden tőled telhetőt a hazai állapotok jobbra-fordításáért? – akkor láthatarát mérhetetlenül tágitó s ezzel fáradozásáért sokszoros ellenszolgáltatást nyújtó gondolati építménynek lépi át küszöbét.*”

A könyv második, központi egysége lefedi Széchenyi egész életútját. A szerző nem kíván minden életrajzi momentumot azonos súllyal bemutatni, a szemlélet fontos számára, mellyel Széchenyi politikai pályáját felidézi.

Olvasatomban a könyv e központi, nagy egységének – négy kisebb tanulmány mellett – négy fontos pillére van. Az első a nemzetiségi kérdéstről szól; a második címe: SZÉCHENYI A VÍZVÁLASZTÓN; a harmadik: történet egy 1848 januárjában írott névtelen levélről és a milánói forradalomról; a negyedik a döblingi Széchenyi idézi, akinek két öngyótró levelét közli a szerző németül és magyarul, korrigálva Károlyi Árpád 1921-ben kiadott forráskiadványát. A könyvnek ezt a részét egy opponensi vélemény zárja, mellyel Spira György az ÖNISMERET-et újraalkotó Sashegyi Oszkár előtt tiszte-

leg. Ez a fent említett négy rövidebb írás egyike. A fennmaradó három közül az első bepilantást enged a HITEL írójának hitelviszonyaiba; a második egy Széchenyiről készült satirikus rajz több változatáról szól; a harmadik pedig azt tárgyalja, hogy hol tartotta üléseit a Batthyány-kormány. A cikke egy történész-pálya sokszínűségét igazolja.

A könyv ezt követő, harmadik egysége Széchenyi utóéletével, politikai és történettudományi megítélésével foglalkozik. Így érkezünk vissza a nyitó tanulmányban felvetett kérdéshez: hogyan lehetne eleven Széchenyi szellemisége; miképp gondolkodjunk politikáról, történelemlről az ő szellemében?

SZÉCHENYI ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS a címe az írásnak, melyben Spira Széchenyi egész életútját tekintve hiteles áttekintést ad a grófnak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjáról. Spira úgy látja: ez a kérdés máig megoldatlan. Igen óvatosan fogalmaz. Nem véletlenül, hiszen neuralgikus pontról van szó. Pedig az 1848–49-es időszak nemzetiségi problémáit Spira György tárta föl a legteljesebben, legsokoldalúbban. Könyvet is írt erről (A NEMZETISÉGI KÉRDÉS A NEGVENNYOLCAS FORRADALOM MAGYARORSZÁGÁN, 1980), de köteteiben is tett közzé e témát érintő tanulmányokat.

Ha bármely etnikum prioritását törvények szentesítik – más etnikum feletti diktátumokat törvényesítettünk. Így történt ez a kiegyezéskor is: a magyarság kiemelt pozíciót kapott az osztrákoktól. Hosszú távon ez időzített bombának bizonyult. 1848-ban Magyarországon mindenki polgárjogot nyert, bármely etnikumhoz tartozott is. Ez nem elegendő? Kell még ezenkívül más? „*Nem ismeritek ti a szabadságnak varázshatását; erősebb ez, mint a nemzetiség...*” – mondta Kossuth Lajos 1848. március 28-án az alsóháza kerületi ülésén. A magyarországi nemzetiségek nem így gondolták... 1844-től Magyarország közigazgatásának nyelve a magyar lett az addigi latin helyett. A magyarok számára az ügyek intézése anyanyelvükön folyt. És a románok, horvátok, szerbek, szlovákok stb.? Ha a magyarságnak külön jogai vannak, megkülönböztetést tettünk a többi etnikum kárára. Példa erre a katonaaállítási törvény 1848 augusztusában. „*Aki magyarul nem tud – ne lehesen tiszt*” – mondja Teleki László. Széchenyi ellenzi: „*annyi kevert népek vannak, jogaikat megosztottuk, ne keserítsük az által ezen gyönyörű*

lépést, mely által minden nemzetek háladattal fognak viselkedni, hogy megint valami erőszakot gyakoroljunk...” – tehát a „magyar” joggyakorlatot Széchenyi etnikum fölöttinek tekinti. Úgy gondolja: minden embert azonos jogok illetnek meg. A parlament Teleki javaslatát szavazta meg. Etnikai különállást szentesített? A magyar többség prioritását? Érthető, hogy 1848-ban így történt, de szomorú is egyben. Az a közösség, melyre akkor olyan nagy szükség lett volna, nem jött létre. Könnyű volt éket verni magyarok és nem magyarok közé...

A tanulmány pontosan követi Széchenyi álláspontjának változásait. Fejlődő nemzeti érzés, izmosodó nemzetiség korában vagyunk. A gróf pontosan érzi a veszélyt. 1842-ben elmondott híres akadémiai beszédében, még a Magyar nyelv 1844-es hivatalos közigazgatási nyelvvé válása előtt figyelmeztet. Magyarok lenni Széchenyi számára emelkedett nemeség, az igazságos államkonstrukció újragondolását és megteremtését jelenti – ezért tekinti fiatalnak a magyarságot, öregnek a németiséget, mert ők már az államépítés e fázisán régen túl vannak, „megcsontosodtak”! –, ehhez próbálja alkotótársul megnyerni a más nemzetiségűeket, kínosan ügyelve, hogy a magyarság ne uralkodjék törvényeivel a kisebbségeken. Széchenyi jól ismeri, érti a problémát, de csak a megoldás kapujáig jut el. 1849 után a magyarság helyzete megváltozik. Széchenyinek nincs lehetősége befolyásolni az eseményeket. 1860-ban, a döblingi tébolydában írott utolsó művében, a DISZHARMÓNIA ÉS VAKSÁG-ban azt írja: 1848–49-ben a nemzetiségek irigyelték a magyarok elnyert szabadságát, ezért lettek a korábbi status quo visszaállításához ragaszkodó Habsburgok szövetségesei. Úgy látja: a nemzetiségek – csalódván a Habsburgokban – 1860-ban abban reménykednek, hogy Magyarország végre visszanyeri szabadságjogait. „Másválaki, aki a magyarok jogait nem tagadta egyenesen, azt mondta: »A magyarok kívánságát a legjobb akaratlan sem lehet teljesíteni, egyszerűen azért nem, mert különben Ausztria többi népe is követelne valamit.« Micsoda fennkölt értelmezése a jognak! Valaki kéri, hogy végre fizessék meg neki a tartozást. De nem fizetnek, mégpedig azért nem, hogy következetesek maradjanak, hisz különben másoknak is kellene valamit fizetni! – De tartoznak-e nekik? Nem! Hát akkor ne adjanak nekik semmit; ha azonban mégis volna nekik követeléseik, úgy teljesítsék azokat is! Végtére

is nem pénzről van szó, amit számlálgatni lehet, s amiből könnyen kifogyhat az ember, hanem olyan javakról, mint önkormányzat, gondolat- és szólásszabadság, a kormány ellenőrzése stb. stb., melyeknél, mint a tapasztalat mutatja, az adományozó en dernière analyse bizonyosan többet nyer, mint az, aki kapja.”*

A kérdés megoldásában Kossuth jutott a legmesszebbre 1851 áprilisában franciául megfogalmazott, 1859 áprilisában kiegészített, de soha meg nem valósult alkotmánytervezetében. Ezt is Spira tette közzé példamutató pontossággal, tanulmány kíséretében (KOSSUTH ÉS ALKOTMÁNYTERVE, Debrecen, 1989). „Magyarország és a többi Európa keletén élő néptörzs szabad állami és nemzeti léte elnyeletéstől és idegen hatalmak túlsúlyától csak egy föderáció által óvható meg” – idézi Spira Kossuthnak egy piemonti kereskedőhöz, Carosinihez írott levelét. Ám a nemzetiségi kérdés megoldása tekintetében Kossuthnak azok az elképzelései a legelevenebbek számomra, melyeket az önkormányzatok működéskére vonatkozóan dolgozott ki. Javaslati ma is megkülönböztetett figyelemre méltók. Különböző nemzetiségű közösségek egymás iránti toleranciájára, eleven, mindenkor aktuális és megalkotandó megegyezésére ad példát.

1867-ben a magyarság kiemelt helyzetbe kerül. Könnyen felejtí korábbi nyomorúságát, kisebbségi s elnyomott helyzetét. „Az ország kormányzatát 1867-ben kezükbe vevő magyar nemesi politikusok pedig – bármennyire szívesen hirdették is magukról, hogy Széchenyi és Kossuth művének folytatói – még kevésbé vállalkoztak arra, hogy komolyan szembenézzenek a nemzetiségi kérdéssel. S ennek a mulasztásnak az árát a következő nemzedékek fiainak mind a mai napig újra meg újra meg kellett adniok” – mondja Spira tanulmányának nyugtalanító zárómondata.

Nem lehet következmények nélkül kitérni a probléma elől. Amit egy korszak nem old meg, előbb vagy utóbb újból szembenézésre készlet.

SZÉCHENYI A VÍZVÁLASZTÓN a címe a középső rész második fontos írásának. Spira feltünteteti dolgozata végén a megírás évét (1985), sőt egy alcímet is illeszt hozzá: RÉSZLET EGY VÁZLATOS SZÉCHENYI-PÁLYAKÉPBŐL. Az alcímet az indokolja, hogy a szerző korábban egész könyvet szentelt

* Széchenyi István: DISZHARMÓNIA ÉS VAKSÁG. Helikon, 1988. 71.

ennek az életszakasznak – most egy kicsivel tovább, körülbelül az 1850-es évek közepéig követei Széchenyi életútját. Arról a nagy fordulópontról van szó, amikor Széchenyi István 1848 márciusában korábbi politikai ellenfele, Kossuth és az ellenzék oldalára áll. Forradalom van, megnyílnak a kapuk a hön áhított polgári átalakulás irányába. A meggyengült császáriak mindenben engednek – hogy aztán az engedményeket augusztus végén, a magyarság számára sokkal szorongatottabb helyzetben visszavonják. A tanulmány a döblingi időszak első feléig kíséri a grófot, és azzal fejeződik be: hallgatása várakozás. E hallgatás addig tart csak, míg fel nem ismeri azt a következő lépést, melyet hazája érdekében tennie kell. A felidézett életszakasz számomra legizgalmasabb ténye az a kétségbeesett pillanat, amikor Széchenyi – leszámolva reményeivel – Cenk felé, majd Döblingbe indul.

Kompromisszumkésztsége, magára erőltetett fegyelme mit sem ér. A kezdő tanulmány jelezte „tragikus út” egyik legsűrűbb mozzanata ez: a lélek mélyén tomboló kétségbeesés, a végtelen szabadulási vágy felrobbantja élete addig vállalt kereteit. Ez a pillanat Spira „vázlatában” valóban vázlatos. A bevezető tanulmányban megcsodált komplexitás itt nem él eléggé, és különösen az a momentum nem, amikor Széchenyi elhagyja Pest-Budát. Spira csak a dokumentálható szövegekre támaszkodik. Az eredmény számomra egyszerűbb, mint amit a sokarcúan összetett helyzet sugall. Megnéztem Spira 1848 SZÉCHENYIJE ÉS SZÉCHENYI 1848-A című könyvét, melyben ezt a helyzetet a legteljesebb részletességgel idézi. Sok ellentétes és ellentmondó jelet találunk, irracionális az egész, szabálytalan és számíthatatlan a végkifejlet – jelzi Széchenyi lelkületének bonyolultságát. A naplófeljegyzések csak egy szelét mutatják – amiképpen ezt Spira később, Németh László kapcsán írja is –, a gróf miniszteri, politikusi tevékenysége ugyanennek a pillanatnak egy másik részlemét vetíti csak elénk, de rendelkezésre áll még számos más tény: cselekedet, levél, feljegyzés stb. – és mindenekelőtt a mindezeket tudomásul vevő, ám *hallgatásban* élő alany. Ezek együtt formálják egészzé azt az akaratot, ami a grófot kímoldítja: irány Cenk, majd Döbling.

Számomra a kötet legizgalmasabb írása az itáliai szabadságmozgalmakról szóló hosszú ta-

nulmány – AZ OLASZ–MAGYAR VISZONY TÖRTÉNETÉHEZ: EGY ÚTICÉLJÁTÓL ELTÉRÍTETT LEVÉL 1848 ELSŐ HÓNAPJÁBÓL (2003). Nem magyarországi, itáliai helyszínen mutatja be a korabeli Habsburg Birodalom uralkodó köreinek hatalomgyakorlási technikáját. Ez a mi szempontunkból azért érdemel külön említést, mert a hazai történetírás elfogult, nemzeti színezetű rokonszenvei – olvasói elfogultságát is tegyük hozzá, ha magyar témáról van szó – legtöbbször alig teszik lehetővé, hogy valódi képet alkothassunk a Habsburg Birodalomról.

Az eset a Habsburg uralom alatt álló Lombard–velencei Királyság fővárosában, Milánóban történt, 1848 januárjában. 1845-től három évig aszály sújtotta Európát. A Pó-síkságot megkímélte ugyan, de az ott élőket nem: a császáriak nagy mennyiségű élelmiszert szállítottak innen a birodalom más tartományaiba. Lombardiában magasra szöktek az élelmiszerárak.

Az elkeseredett lombardok 1847 augusztusában kifosztották az élelmiszer-kereskedők raktárait, áruszállító szekereiket megtámadták, áruikat lefoglalták. 1847 végén két röpirat szólította ellenállásra a milánóiakat: 1848. január első napjaitól tartózkodjanak az államnak magas bevételt jelentő lottózástól, és tiltakozásképpen ne vásároljanak osztrák dohánytermékeket. A lottócédulákat árusító helyek legtöbbje január elsejével bezárt, amelyik kinyitott – megrohmozták, kifosztották. Ha valaki nyilvános helyen szivarozott – felszólították, hogy dobja el a szivarját, vagy egyenesen kiverték a szájából. A hatóságoknak tenniük kellett valamit. Az inzultusok pompás ötletet adtak. Január 3-án katonák – olaszok és magyarok! – borral, pálinkával, szivarral felpakolva Milánó központjába vonultak. Laktanyában maradt társaik közben arra vártak, hogy egy kiprovokált összecsapás után „megsegítsék” szivarozgató társaikat... Ez délután négykor meg is történt. Tömeg vette körül a pőfékelő katonákat, akik ezt „nem nézték jó szemmel”: fegyverrel rontottak a fegyvertelenekre. Halottak, sebesültek maradtak utánuk. A hatóságok január 4-én falragaszokon szólították fel Milánó lakosait: ne csoportosuljanak, nehogy a karhatalmisták rendbontóknak nézzék őket. Ezzel eleve bűnbaknak tették meg őket, és megosztották a lakosságot: „jókra” és lázadókra. Rainer főherceg alkirály, tartományi kormányzó cinikusan hirdette: „az uralkodói kegy képes gondoskodni a közjóról”.

A módszer ismert. A hatalom gyakorlói maguk provokálják ki a „jóságos” rendteremtést, hogy az így kierőszakolt, „kényszerű” rendőri beavatkozás jogosnak, a „birodalom érdekében elkerülhetetlennek” tűnjék. Azaz: elkerülhetetlennek tűnjék a *félelmet keltő, katonai megtorlás*. A módszer a két évvel korábbi galíciai parasztfelkelés gyalázatos manipulációira emlékeztet. Sok szégyenletes eset „színesíti” az emberiség történetét, de az 1846-os galíciai parasztfelkelést dobogós hely illeti a rémtettek versenyében. Amit ott kipróbáltak – az a technika ismétlődött 1848 januárjában, a Spira által felidézett milánói történetben is. És ha valaki nem tudná, vagy tán illúziói lennének azt illetően, milyen volt Clemens Metternich herceg, birodalmi kancellár Habsburg Birodalma 1847–48-ban – e tanulmányból pontosan tájékozódhat. „Egyszerre leszakadt az ég a földre, jellenné lett a jövőendő... a forradalom kitört Olaszországban!” – idézi Spira Petőfi naplóját. A forradalom lángja hamarabb fellobbant Itáliában, mint Bécsben vagy Pest-Budán – Petőfit lázba hozták a hírek! 1848. január 15-én egy ismeretlen személy latin nyelvű levelet írt Széchenyi István grófnak. Ebben leírta a Milánóban történeteket, és azt kérte tőle, hogy a magyar parlamentben hozza nyilvánosságra az itáliai szörnyűségeket, segítsen a Habsburgok leleplezésében, és álljon az olasz szabadságmozgalom mellé. Széchenyi helyzete kínos. Mindenkor elsődleges volt számára a magyarság érdeke. Kockára teszi-e az olaszok szabadságmozgalmáért az általa oly sokszor hangoztatott birodalomhoz való hűséget? Félretesz-e a taktikát az igazságért? A józan politikai taktika szerint a magyar érdek – 1848 januárjában különösen! –: igazolni a magyarok hűségét a birodalomhoz. Akkor is, ha Metternich herceg, Rainer főherceg és más hatalmasok nem válogatnak a hatalomgyakorlás módszereiben? Mit tesz Széchenyi István ebben a helyzetben? Fordítva szokott történni: kis népek követői szoktak könyörögni a nagyok pártfogásáért, mint ahogy tette azt később maga Széchenyi is 1859-ben Palmerston angol miniszterelnök és III. Napóleon francia császár támogatását kérve hazája megrabolt jogainak visszaállítására érdekében.

A levél soha nem jutott el Széchenyihez. A császári posta megakadályozta. Lefoglalták, kinyitották, elolvasták. Metternichnek adták át, akinek egyébként is meggyűlt a baja az ola-

szokkal. A levél az ő iratai között élte át az évszázadokat, birodalmak tüdőklését és bukását. Spira részletesen leírja a következő hónapok történetét, mi történt pár nap, néhány hét múlva, amikor Metternich rendszere megbukott. A végső pillanatot idézem. Az általános európai forradalmi hullám 1848. március 17-én Milánót is elérte. Addig a hatalom birto-kosai igyekeztek „felül” maradni, „kegyesen” jelezték: hajlandók bizonyos engedményekre. Ám március közepén már késő volt: kitört a forradalom. 17-én Milánóba is elért a hír: Metternich megbukott. Rainer főherceg is csomagolt – Veronában húzta meg magát. Széchenyinek is új helyzettel kellett szembenéznie. Hiába foglalták le januárban a hatóságok azt a névtelen levelet, márciusban választania kellett. A forradalmárok oldalára állt. Annak ellenére, hogy továbbra is szorongott, hogy a forradalmi helyzet következtében ölükbe hullott diadal csak „álom”. („*Én még mindig álmodok!!!*” – írta volt Tásnernek 1848. március 26-án.)

Elismerés illeti Spira Györgyöt e tanulmány krimszerűen feszült megfogalmazásáért. Teljes mértéktartással és tárgyilagossággal éri el. A történeti tények rajza csak bevezetés az igazi drámához. Megismerjük a birodalom helyi vezetőinek cinikus, érzéketlen hozzáállását. A „figurákat”, a mindenkori hatalombirtoklók ismert módszereit. Látjuk az ellenzékiek vergődését is. Majd a gyalázatos, politikai provokációt. Éppen annyira elismerésre méltó írói, mint történészi munka.

A HANGFOGÓTÓL MEGSZABADULT SZÉCHENYI (1991) – negyedik a négy nagyobb tanulmány közül – bravúros írás. A szerző bevezetőjében vázolja Széchenyi 1949. március 21-én Döblingben írt önvallomásának, 1851. március 14-én Tásner Antalhoz írt levelének keletkezési körülményeit, majd két nyelven – a megírás nyelvén: németül, és magyar fordításban is – közli a dokumentumot, külön kiemelve azokat a részeket, melyeket a levelek első megjelenésekor a szerkesztő Károlyi Árpád GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÖSSZES MUNKÁI (Budapest, 1921) VII. kötetében* nem publikált. Ezekben a szövegekben Széchenyi szélsőséges önváddal – onániával, vérfertőző szándékkal, szodómiával, nővére ki-
 árusításával, nők megfertőzésével, részvétlen-

* GR. SZÉCHENYI ISTVÁN DÖBLINGI IRODALMI HAGYATÉKA I. kötet.

séggel, kéjvággyal stb. – ostorozza magát. Ismét bebizonyosodik: a valóság hiteles feltárásánál nincs nagyobb erő a tudományban. A történelem jelentős alakjait rendkívüli ségükkel, ellentmondásaikkal, gyengeségeikkel együtt kell elfogadnunk.

Spira felteszi a kérdést: vajon miért tekintett el Károlyi Árpád a kihagyott szövegektől? „Erre a kérdésre azonban nem nehéz válaszolni. Bizonyosra vehető, hogy ez a nagy tudású történetíró merő jó szándékból határozta el magát ilyesmire. Hiszen ő, aki 1853-ban született, s akit kora feltehetően viktoriánus ízléssel vert meg, nyilvánvalóan attól tartott, hogy ha napvilágra kerülnek azok a vádak, amelyekkel a döblingi vezekzlőhely lakója az eddigi életútját szegélyező – de nagyrészt bizonyára csak képzeletben átélt – szexuális eltévelyedések miatt illette magát, akkor ez árnyékok vetne Széchenyi alakjára. Meggyőződésem azonban, hogy Károlyi ok nélkül tartott ettől. Már csak azért is, mert Széchenyi nem csupán bizalmas irataiban, hanem kiadott műveiben is számtalanszor szólt magáról inkább ellen-, mintsem rokonszenvet keltő módon, azokat azonban, akik szembefordultak vele, általában nem ez, hanem a politikai nézetkülönbség hangolta ellene. Ami pedig a Károlyi közölte szövegeket illeti: ezekben sokkal súlyosabb vádak is foglaltatnak, mint az általa elhagyott szövegrészekben. Például a Széchenyi által 1851-ben saját fejére olvasott sokratési mondat: »Nincs nagyobb bűn, mint másokat vezetni akarni ahhoz való tulajdon nélkül.« Elvégre ennél elítélőbbet állítani politikusról aligha lehet. Széchenyiből azonban – úgy hiszem – ez az ítélet nem fog kiábrándítani senkit.

Mert ha Széchenyi ilyesmit nemcsak politikai ellenlábásainak, de önmagának is képes volt odavágni, akkor ez éppen arról győzhet meg minden józanul gondolkodó embert, hogy ő igenis hivatott volt vezetni másokat. Meg arról, hogy hivatott erre ma is.” Imponáló Károlyi Árpád jóindulatú megítélése. Károlyi nem vállalta, ami Széchenyiből nem fért bele az általa kialakított Széchenyiképbe. És mindenki mást is meg akart óvni tőle. Van egy epizód Széchenyi döblingi életében – épp akkor tehát, amikor életútjának e legmélyebb válságát szenvedti –, amely azt igazolja, hogy a gróf még Döblingben is képes volt nem mindennapi önismeretre. Sőt! Ez az epizód oda állítható az önostorozó Széchenyi mellé. 1854 januárjában meglátogatta őt Lonovics

József érsek, akit a hatóságok a melki apátságban tartottak házi őrizetben. A találkozást Falk Miksa örökítette meg.* A jelenet zárópillanatait idézem. Széchenyi – mint az idő tájt mindig – kíméletlenül vádolja önmagát, vég nélkül sorolja bűneit.

„Nem, nem – szakítá félbe Széchenyi csüggedten –, ennyi bűnt az Isten nem bocsáthat meg.« »Ez a kevélység szava« – viszonzóá Lonovics komolyan –, »kevélység volna egy halandónak azt himni, hogy ő egymaga tetszése szerint s a gondviselés akarata ellen irányozhatta milliók sorsát; kevélység volna azt himni, hogy az ő bűnei nagyobbak, mint az egész világéi, melyeket az Üdvözítő magára vett s vérével megváltott.« Minél tovább beszélt az érsek, annál észrevehetőbben megnyugodott Széchenyi; végre úgy látszott, a vihar lecsillapult lelkében.”

Az a „vihar” régóta tombolt már akkor. Nagy lelkierő kellett hozzá – szembenézés önmagával –, hogy lecsendesüljön.

A rövid írások közül az EGY PILLANTÁS A HITEL ÍRÓJÁNAK HITELVISZONYAIRA (1962) azért érdemel külön említést, mert a szerző nem hártotta el, hogy maga kutassa végig a témát. 1830 a HITEL megjelenésének éve. Spira rábukkant arra a listára, mely megörökítette, kik voltak a gróf hitelezői 1833-ig. Összehasonlítást is tudott tenni egy közeli időpontból származó másik dokumentummal, hiszen Esterházy Miklós 1841-es kölcsönterheinek listáját Szabad György tette közzé még 1957-ben. Láthatjuk, Széchenyi kiktől kapott, kaphatott hitelt, s hány százalékos kamatra; következtethetünk, mit jelenthetett ez a HITEL egész gondolati rendszerében. Spira írása közel hozza, személyessé teszi a reformkorban oly nagy hatást kiváltó hitelészme háttérében meghúzódó egyéni mozzanatokat.

A következő tanulmány – ÚJBÓL A NEMES GRÓF VÍZBEPOTTYANÁSÁRÓL (2000) – a történelem kutatójának keserves, ámbar szép feladatába avat be. A történet alapjául egy korabeli metszet szolgált, amelyhez hasonlót – nem ugyanolyan! – a szerző korábban a kolozsvári levéltárban talált. A két metszet eltérései újragondoltatták az

* Falk Miksa: KOR- ÉS JELLEMRAJZOK (a Révay testvérek kiadása, 1903); GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN UTOLSÓ ÉVEI ÉS HALÁLA (1866) című fejezetben.

ábrázoltak történetét. Spira ismét bizonyítja, hogy az igazság kiderítése érdekében korábban már elfogadott teóriáin is képes túllépni.

HOL ÜLÉSEZETT BATHTHYÁNY LAJOS KORMÁNYA? (2002) – kérdezi címében Spira következő rövid írása. Magyarország egy korábbi miniszterelnöke emléktáblát helyezett el a mai Kosuth Lajos utca és Szép utca sarkán, a Pollack Mihály tervezte egykori Horváth-ház falán. Azt mindig tudtam, hogy itt működött a Landerer–Heckenast-nyomda, tudtam, hogy 1848. március 15-én a 12 PONT-ot és a NEMZETI DAL-t itt nyomtatták. Az új emléktáblán viszont ez áll: „Ebben az épületben tartotta minisztertanácsi üléseit a Gróf Batthyány Lajos miniszterelnök vezette első független, felelős magyar kormány 1848 májusa és szeptembere között.” Ezt nem tudtam! A szöveg végén: név, pozíció, a tábla elhelyezésének éve.

Spira igazolja: a tábla állításai nem felelnek meg a valóságnak. Széchenyi naplója a legfőbb forrás – teljes joggal, hiszen szinte minden lényegest feljegyzett –, de más tények, dokumentumok is alátámasztják, hogy a miniszterelnöki irodában – mely valóban ebben a házban működött – soha nem ülésezett a Batthyány-kormány. A szerző minden lehetőséget mérlegelő tárgyilagossággal vizsgálódik. Ellenőrzi a könyvében mellékelt, Batthyány-kormányról készült rajzot is. Részletesen tárgyalja, hátha e házban készült. Úgy tűnik, mindenre gondol. Megemlíti V. Ferdinánd és István főherceg nádor háttérben látható portréját a kormányról készült rajzon, nem felejt Esterházy Pál üresen hagyott tekintetét, felvázolt alakját sem. Nem az ellentmondás ördöge, a tárgyszerűség vezet. A cikket 2003-ban jelentette meg az *Élet és Irodalom*. Az emléktábla ma is ott virít a szoban forgó ház falán.

A könyvnek ezt a részét egy átvetető tanulmány zárja, mely zárókö és híd egyben a kötet befejező egységéhez. Spira Sashegyi Oszkárt, az ÖNISMERET újraalkotóját méltatja. Különösen a kötet befejező részének ismeretében értékelhetjük a feltétlen elismerésnek ezt a szerzőtől szokatlan jelét. A tanulmány eredetileg opponensi vélemény volt Sashegyi Oszkár munkájáról, aki Széchenyi késői remekét, az ÖNISMERET-et egyetlen műként állította helyre, összekapcsolva az egykor ÖNISMERET címen megjelent, külön kiadott írásművet a NAGY MAGYAR SZATÍRÁ-val, kimutatva, hogy a két mű egy, és összetartozik.

A könyv harmadik, befejező egysége Széchenyi István utóéletével foglalkozik. Az első, ide tartozó tanulmány címe: SZÉCHENYI MINT „KONZERVATÍV REFORMER”. Előljáróban Spira azzal foglalkozik, mit volna jó Széchenyi Istvántól megtanulni. „...saját korának problémáira keresett választ, jól tudván, hogy egyetlen nemzedék sem adhat útbaigazításokat az utána következőknek, mert – mint a STADIUM-ban írta – »más volt Árpád ideje alatt a magyaroknak hasznos, más Corvin, megint más Károly alatt s ma megint más, anno 2000 pedig ismét más leend.«.”

Az idézetben szereplő évszám – 2000! – meglehetősen meglepett. Azonnal megkerestem a STADIUM szövegében. Tovább olvasva Spirát, „ars poetica”-szerű összegzést találunk a történelmi gondolkodásról.

Történelemszempontjainak értékelése következik: a szerző Szekfű Gyula, Mályusz Elemér, Iványi-Grünwald Béla, Károlyi Árpád, Bártfai Szabó László, Czako Elemér, a fiatal Kosáry Domokos, majd Halász Gábor, Németh László, Révai József nevét és munkáit említi. Azt veszi sorra, hogy különböző politikai kurzusok miképpen magyarították, magyarították félre vagy torzították el Széchenyi életművét. Mi okozza ezt, és hogyan lehetne elkerülni. Hogyan lehetne elfogulatlan, előítéletek nélküli, reális képet nyerni Széchenyi történelmi szerepéről? Saját életművét is mérlegre teszi. Vitatkozik. Van valami harcos impulzivitás ebben a tisztázó szándékú, nyugtalan, vitatkozó szerepben. Udvarias vitapartner, de a kényelmetlenségeket is vállalva megmondja a véleményét. Az irónia a legfélelmetesebb fegyvere.

A SZÉCHENYI ALAKJA ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY című előadás – mely Széchenyi István születésének 175. évfordulója alkalmából hangzott el 1966. november 16-án a Magyar Tudományos Akadémia emlékülésén – két ok miatt érdemel figyelmet. Egrészt megvilágítja, milyen sajátos nehézségekkel találja szembe magát, aki Széchenyi írásait, tanulmányait, leveleit, naplóit, egyszóval életművét kutatja. Túl sok a dokumentum, sok az ellentmondás. Másrészt jó például szolgálna, ahogy a szerző a marxista történettudomány korabeli elvárásait, terminológiáját használva osztályokról, osztályérdekekről beszél, Lenint idézi – mégis kimondja az elmélet absztrakt sémáinak ellentmondó álláspontját Széchenyi Istvánról. A vitáról és a vitatkozás stílusáról ad példát a SZÉCHENYI ÉS A FOR-

RADALOM (1981) című írás, mely eredetileg válasz volt Spira doktori értekezésének opponensi véleményeire.

A kötetet záró tanulmány – SZÉCHENYI ANNO 2000 – a Széchenyi Társaság SZÉCHENYI MAGYARORSZÁGA ÉS EURÓPA című konferenciájának zárszavaként hangzott el. Spira *korunk* kutatóit is szembesíti a STADIUM 2000-re vonatkozó, fent már idézett szövegével, és – miként tette ezt a régiek esetében – a maiaktól is számon kéri, s ahol tudománytalanságot vagy Széchenyi nevének említése kapcsán politikai programbeszédet hall – szóvá teszi. „*Széchenyi szellemében [...] az jár el ma, aki a mai kérdésekre keresi a választ s azután – Széchenyi önmagára vonatkoztatott szavával – »hangyamunkás«-ként dolgozik e válaszok érvényre juttatásán...*”

Ennek az elvárásnak a szerző SZÉCHENYIRŐL című könyvével maradéktalanul eleget tesz.

Külön kell szót ejtenem Spira György lábjegyzeteiről, amelyek elképesztő háttértudásról árulkodnak. Egy-egy megállapítás mögött aprólékos, széles körű, több idegen nyelven folytatott levéltári kutatómunka áll. A magyar dokumentumok ismerete ugyancsak imponáló. Minden részletes utalás ott a jegyzetekben, és a főszövegben nincsenek felesleges kitérők. A lábjegyzetek nemegyszer érdekességeket is megemlítenek, melyek színesítik a főszöveget, és alátámasztják a szerző alapszövegének állításait.

Fenyő Ervin

ÚJ BARTÓK-SOROZAT

Kossuth – A fából faragott királyfi
Nemzeti Filharmonikus Zenekar – Kocsis Zoltán
 HUNGAROTON HSACD 32502

Még alig csitulnak el az új Bartók-lemezösszkiadás körüli áldatlan viták (melyekre itt és most hadd ne térjünk ki), máris megjelent a sorozat első darabja. Igen örvendetes, hogy ilyen hamar sikerült a szavak csatateréről áttérni és átérni a tettek mezejére.

Egy dolgot a vita részvevői közül senki sem vitatott. Az új összkiadásra feltétlenül szükség van, hiszen Bartók életművét lényegesen más-

képp látják ma mind az előadóművészek, mind a kutatók, mint a hetvenes években, amikor a Hungaroton megjelentette első Bartók-összkiadását. Éppen ennek a megnövekedett tudásnak a folytán, magának az „összkiadás” szónak a használata is kérdésessé vált. Hiszen a nyomtatott összkiadások tartalmaznak töredékeket, variánsokat, kiforratlan zsengeket; mit kell, mit lehet, mit szabad mindezekből lemezre venni? Végül is igen helyesen tették a szakértők (a lemezborítón megnevezett Kárpáti János, Somfai László és Vikárius László), hogy az „összkiadás” helyett a kevésbé átfogó „új sorozat” megnevezés mellett döntöttek.

Az első megjelent lemezen két zenekari mű, a KOSSUTH ÉS A FÁBÓL FARAGOTT KIRÁLYFI (a teljes balett) hangzik el Kocsis Zoltán és a Nemzeti Filharmonikusok tolmácsolásában. Elgondolkodtató – bár természetesen szokásos gyakorlatot tükröz –, hogy a lemezborítón csak angol szöveg olvasható, mindössze a „Bartók új sorozat” általános cím szerepel magyarul is. Kérdés, hogy nem lehetett volna-e kétnyelvű borítót tervezni, ha már ekkora horderejű nemzeti ügyről van szó.

Ilyesfajta gondolatokkal tettük be a lemez a készülékbe, de miután betettük, már nem volt több kritizálnivalónk, sőt maradéktalanul örülhettünk ennek a két új pompás felvételnek. (A FÁBÓL FARAGOTT-at tavaly ősszel vették fel, de a KOSSUTH-ot e sorok írásakor, 2006. december 14-én, alig hat hete; az, hogy máris a boltokban van az elkészült CD, önmagában is páratlan teljesítmény.) Az első érdekes felfedezés magából a műsor-összeállításból adódik: egy ifjúkori kompozíció, amelyről mindenki tudja, hogy még nem az „igazi Bartók”, került egy érett kori remekmű mellé, és – az óriási stílári különbségek ellenére – nem hallunk törést a kettő között. Mindkét mű „igazi Bartók” abban az értelemben, hogy mindkettőben könnyen felismerhetők Bartók jellegzetes lírai, drámai és groteszk karakterei.

Köztudott, hogy a KOSSUTH-ra (1903) erősen hatottak Richard Strauss szimfonikus költeményei, különösen a HŐSI ÉLET (1899). De a párhuzamoknál itt talán fontosabbak a különbségek. Ellentétben Strauss-szal, Bartók nem saját magát tette meg hőssé, hanem egy nemzeti és a politikából a történelembe frissen átvonult hőst énekelte meg, népmesészerű elemektől sem mentesen. Az eltorzított császári himnusz révén a darab Csajkovszkij 1812-nyitányának

(1880) éppúgy örököse, mint a HELDENLEBEN-nek. Vagyis Bartók, ha Strauss művéből átvette is a hősi portré egyes alapvonásait, nem vette át egészében a romantikus pátosz straussi formáját, amelyben a hősiesség már nemcsak egy adott hős jellemvonása, hanem valóságos filozófiai princípiummá válik. Emellett Bartók a Csajkovszkij-féle pragmatikusabb romantikából is tanult, de mindezeket a hatásokat kritikusan dolgozta fel, és saját már kialakult egyéniségén szűrte át. A KOSSUTH, ha itt-ott kissé kiforrottan is, káprázatos szakmai felkészültségről tanúskodik, és, mondanunk sem kell, a nő-taintonációk révén máris jellegzetesen *magyar* hangot üt meg.

Kocsis Zoltánnak mindezekből a heterogén jellemvonásokból kellett egységes interpretációt kialakítania, ami maradéktalanul sikerült is. A felvétel nem csinál a KOSSUTH-ból sem Csajkovszkijt, sem Strausst, hanem megmutatja, hogy Bartók minden külső hatás ellenére lényegében már ebben az ifjúkori művében is önmaga volt. A számos fűvösszóló mindegyike emlékezetes szépséggel szól, a csatajelenet izgalmá éppoly pompásan érvényesül, mint a záró gyászinduló komorsága. Az új sorozatot az életmű elején elkezdve, máris lebilincselő új képet kapunk Bartók pályakezdéséről.

Tizenöt évvel később Bartók természetköltészete és hangszerelő művészete teljes pompájában áll előtűnik A FÁBÓL FARAGOTT KIRÁLYFIBAN. Kocsis hajszálpontos olvasata, melyben a komplex partitúra minden részlete hallhatóvá válik, végképp meggyőző arról (ha még bárki-nek is szüksége volt meggyőzésre), hogy a táncjáték semmiben sem marad el a szenzációsabbban „modern” CSODÁLATOS MANDARIN mögött, sőt filozófiai mélységben talán még túl is szárnyalja a későbbi pantomimot. Az új FÁBÓL FARAGOTT-felvételt hallgatva egy pillanatra sem feledkezhetünk meg arról, hogy drámát hallunk, a színpadi történés látvány nélkül is ott van a zenekar játékában. Kocsis káprázatos színeket varázsol elő a kottából, interpretációja dinamikailag gazdagon árnyalt, pontosan követi a forma hullámzásait tetőponttól tetőpontig; a végső C-dúr célba érés ritkán szólalt meg olyan örömteli meghatottsággal, mint itt.

Összkiadásoknál elengedhetetlen a művekhez fűzött kommentár; a „Bartók új sorozat” készítőinek különös gondjuk volt a kísérőfüzetre, amelyben Kárpáti János lényeges új meglá-

tásokat tartalmazó esszéje mellett számos eredeti fotó, korabeli műsorplakát is található. A művekben való elmélyülést jelentősen meg fogja könnyíteni az a tény, hogy minden egyes formarész külön *tracket* kapott, és minden epizód mellett megjelenik a felvétel megfelelő szakaszára utaló sorszám.

Egyszóval, az új CD nem egyszerűen két Bartók-mű új bejátszása, hanem valóban minden részletében megkülönböztetett figyelemmel készült nyitánya az új összkiadásnak. Jó érzésekkel várjuk a folytatást.

Laki Péter

EGYIPTOM SZÁZ SZÓCIKKBEN

Barry Kemp: 100 hieroglifa. A világ egyiptomi szemmel

Fordította Árokszallásy Zoltán

Corvina, 2005. 226 oldal, 3200 Ft

Az egyiptológia a XIX. század első felétől indult fejlődésnek, amikor a Napóleon egyiptomi hadjárata (1799) nyomán Európába került emlékek felkeltették az ókori Egyiptom iránti érdeklődést, és J. F. Champollion megfejtette a hieroglif írást (1822). Magyarország a XX. század elejétől kapcsolódott be a kutatásokba. A magyar egyiptológia nagyszerű múltja (Dobrovits Aladár, Wessetzky Vilmos, Kákósy László stb.) és ígéretes jelene mellett némi meglepetést okoz egy angol megjelenésével egy időben kiadott könyv, amely száz szócikkbe, hieroglifamagyarzatba rendezve átfogóan tárgyalja az ókori Egyiptom kultúráját.

A latin betűs és sok más írás (valószínűleg még a rovásírás is) az egyiptomból eredeztethető, amitől így elvárható, hogy valamiféle ősképeket mutat fel az emberiség múltjából. Az írás történetében a képírást tekintik kezdetnek; a valóságot amúgy is tökéletlenül, vázlatosan utánzó képek, rajzok egyre inkább jelképes ábrázolásba mentek át, ez pedig a képírásnak fogalomírássá, ténylegesen megvalósulva szó- vagy morfémaírássá alakulását jelentette. A gyakran használt fogalmak jeleihez, a hieroglifákhoz egyre jobban hozzátapadtak bizo-

nyos szavak. Ez a szó és jel összeforrásához vezetett. Végső soron tehát tisztán fogalomírás nem létezik, mert mire megvalósulna, morféma- vagy szóírássá alakulna. (Az egyiptomin kívül ilyen típusú írás például a sumer és a kínai. A fogalomírás mai, megvalósult, leggyakrabban jelentkező formái a számjegyek.)

Az egyiptomi írás fejlődése során az ábrázolt tárgyat jelölő hieroglifák, a szójelek egyre gyakrabban kiegészültek egy fogalomkört meghatározó, ám az adott helyzetben hangérték nélküli determinatívummal. A szójeleknek egy szűk, általában átfogó jelentésű csoportja vált determinatívummá. Az ókori egyiptomiak gondolatvilágát jellemzi, hogy a „veréb” jelentésű szójelet „olyan szavakhoz teszik hozzá determinatívumként, mint a kicsi, rossz, betegség, nyomorúság, sérülés, sóhaj, rom, balszerencse, kudarc, veszteség, sőt gonosz és gonosztett” (58.). Alkalmanként a hieroglifákat mássalhangzó jelölő hangzójelként használták. A klasszikus korban kb. hétszáz hieroglifát, később a változatokkal együtt több mint ötezret használtak.

A latin betűs írás mai formájához vezető, döntő fontosságú állomás a hangírásra való átérés volt. Ebben az írásjegyek (hangjelnek) már nincs jelentéshordozó értéke. A betűkkel az egyes beszédhangokat rögzítjük, függetlenül a szó jelentésétől. A hangírás kezdetleges formaként már az említett hangzójeleken megfigyelhető, tehát azokon a hieroglifákon, amelyek csak bizonyos mássalhangzókat jelöltek. Az akrofonikus, hangra rövidítő tendencia szisztematikus érvényesülésének köszönhetően a mássalhangzó-jelölésre szorító írásmód a jellemzője a föníciai írásnak, melyet átvettek és továbbfejlesztettek a görögök (Kr. e. IX. század). A hangírás egy másik változatának, mégpedig a héber mássalhangzós írásnak a kialakulása még izgalmasabb összefüggéseket mutat. A héber írás megalkotójának talán magát Mózes lehet tekinteni, akinek egyiptomi származását Sigmund Freud tárgyalta.

Ami az írás megbecsülését illeti, ennek legalább kétféle, kultúrkörönként változó jelentőségű módját lehet megkülönböztetni: az egyik a mágikus betűkultusz (egyiptomi eredetéről: Kákosy, 1984, európai kifejlődéséről: Dornseiff, 1925), másik egyszerűen a szépirás tisztelete, ami a kalligráfiában tetőzik.

Kemp körülbelül ugyanolyan átfogóan, az elvontság és – a kiadót is dicsérő – igényesség hasonló fokán tárgyalja az egyiptomi kultúrát, mint egykoron Kákosy László (1979), ám egészen egyedi elrendezésben. Az egy-egy szócikket kínáló száz hieroglifa a szerző számára az a keret, amelynek révén sort kerít szinte minden fontos, az ókori Egyiptommal kapcsolatos fogalom tárgyalására.

A Kemp könyvéből kimaradt hieroglifák közül megemlíthető a szkarabeuszé, amelynek az ókori Egyiptomban a halottkultuszban volt leginkább jelentősége: másait amulettként sírba tették, s rájuk különböző ábrázolásokat és szövegeket véstek. Kemp is idéz egy kőből faragott, múmiába helyezett szkarabeuszra vésett, szó szerint „szívhez szóló” fohászt. Ami itt viszont már kimondottan magyar kutatásoknak köszönhető felismerés, az az, hogy a kapcsolatra a Wessetzky Vilmos művéig (1934) uralkodó magyarázat a szív (i'b) és a szkarabeusz hasonlósága volt, azóta pedig nyelvbéli homonímia, a szkarabeusz (Atenchus sacer) és a „lenni, lehetkezni, lény” homonímiája: hpr (cheper). Hasonló elv (homonímia vagy legalábbis nagyon hasonló hangalak) magyarázza, hogy a „szeret, szeretet” szót jelölő hieroglifa fakapát ábrázol (144.).

Irodalom

- Dornseiff, Franz: DAS ALPHABET IN MYSTIK UND MAGIE. Leipzig & Berlin, B. G. Teubner, 1925.
- Freud, Sigmund: MÓZES. – MICHELANGELO MÓZESE. KÉT TANULMÁNY. Fordította F. Ozorai Gizella és Kertész Imre. Európa, 1987.
- Kákosy László: RÉ FIAI. AZ ÓKORI EGYIPTOM TÖRTÉNETE ÉS KULTÚRÁJA. Gondolat, 1979.
- : FÉNY ÉS KÁOSZ. A KOPT GNÓSZTIKUS KÓDEXEK. Akadémiai Kiadó, 1984.
- Kuhárszky Tihamér: A RÉGI EGYIPTOMIAK ÁLLATKULTUSZA. *Természettudományi Közlöny*, 63 (1931) 6:176–181., 7:206–213., 8:252–260.
- Wessetzky Vilmos: A SZÍVSKARABEUS SZEREPE AZ ÓKORI EGYIPTOMIAK HALOTTI KULTUSZÁBAN – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN LÉVŐ SZÍVSKARABEUSOKRA. A szerző kiadása, 1934.

Kicsi Sándor András